

Gerçekliklerin “Stilize” Edildiği Bir Dünyada “Ötekileşen” Yoksulluk

(Toplum ve Bilim Dergisi, S. 89, Yaz 2001)

Gerçekler İçinde “Kayboluş”

“Mars’da hayat olup olmadığının ispat ettiğinizde, ya da koltuğunuzu terk etmeden tüm işlerinizi elektronik olarak yürütebildiğiniz zaman, eğer geçmişin utanç verici prangalarını kabul ederek hala yanımızda götürüyorsanız, yeni çağ, insanlığın tüm yönleriyle gelişmesi anlamında bir yeni çağ olmayacaktır”

Nadine Gordimer *¹

İletişim ve bilgi akışının müthiş boyutlar kazandığı günümüzde yeryüzüne, toplumlara ve insana ait gerçeklikleri, eskiye göre, çok daha fazla insanın, çok daha çabuk ve ayrıntılarla öğrendiği veya öğrenme olanağı bulduğu kuşku götürmez. Bu anlamda Ruanda’daki kabile savaşlarından Bosna-Hersek’de yaşanan kitlesel tecavüzlere, ya da Kolombiya’daki uyuşturucu çetelerinden Asya’daki organ nakli ticaretine kadar birçok konuyu neredeyse anında öğreniyor ve istersek bunlarla ilgili ayrıntılı bilgiler edinebiliyoruz. Bugüne damgasını vuracak kadar, bir iletişim çağında yaşadığımız çok açık. Ancak yine bu çağda, ve de çok haklı olarak, artan iletişimin ne ölçüde gerçeklerin öğrenilmesine hizmet ettiği, ya da artan bilginin yaşanan sorunlar karşısındaki duyarlılığımızı ne ölçüde arttırdığı gibi soruların sorulması da gerekli oluyor. Çünkü, iletişim ve bilgi akışı arttıkça, bilginin çarpıtılması ve gerçeklere bakış açımızın manipüle edilmesi olanakları da artıyor gibi. Ya da çoğunlukla tek yönlü, tek boyutlu ve indirgenmiş bilgiler bombardımanı altında yaşıyoruz.

Edward Said’in “Bilgi Jeopolitiği” adlı kitaptan aldığı şu alıntı durumu iyi özetliyor: *“Yirminci yüzyılın sonlarında yeni elektroniğin bağımsızlığa yönelttiği tehdit, bizzat sömürgeciliğin oluşturduğu tehditten daha büyük olabilirdi. Sömürgecilikten çıkışın ve uluslarüstücülükteki büyümenin anlamı, emperyal ilişkilerin bitişi olmayıp Rönesans’tan buyana örülen bir jeopolitik ağın genişletilmesidir; bunu öğrenmeye başlıyoruz. Yeni medya ‘alıcı’ kültüre, Batı teknolojisinin daha önceki tüm belirtilerinden daha derinlemesine dalacak güçte. Bunun vereceği sonuç, dev boyutlu bir yıkım, günümüzün gelişmekte olan toplumlarındaki toplumsal çelişkilerin yoğunlaşması olabilecektir.”*² Çünkü bugün gerek uluslarüstü, gerek ulusal düzeyde haber kaynaklarımız birkaç şirketin elinde; bunun da ötesinde genel olarak dünyaya ait bilginiz, normlarımız, kavramlarımız, tanımlarımız Batı kaynaklı, tasavvurlarımız, beklentilerimiz ve hayallerimiz ise, büyük ölçüde, bu jeopolitik ağ tarafından belirleniyor. Buna göre de kendimizi hergün yeniden Batı normlarına göre hizaya getiriyoruz. Ancak, daha da önemlisi, bu ağın da, bilgi kaynaklarının da Batı normlarının da yansız ve nesnel olmadıklarını, hele evrensel hiç olmadıklarını unutmamız. Bu bakış açısı, ekonomik olandan daha da önemli olan kültürel çöküşü hazırlıyor; bunun herhalde oldukça veciz bir örneği Türkiye’de sıklıkla kullanılan “biz adam olmayız” deyişi olsa gerek.

Oysa dünyadaki olaylara başka türlü bakmak, örneğin hemen her yerde yaşanan toplumsal eşitsizlikleri, işsizliği, açlığı, şiddeti, krizleri, yolsuzlukları başka biçimlerde yorumlamak da mümkün. Gerçekten, yaşanan tüm bu sorun ve tikanlıkların herhangi bir ülkenin sorunu olmanın yanısıra dünyadaki yerleşik sistemle, uygarlık anlayışıyla, yeryüzüne, topluma ve insana ilişkin yerleşik ve egemen bakış açısıyla ilgili olduğunu görmemiz için elimizde oldukça veri de var. Ancak nasıl bir “batı yetiştirme”, nasıl bir “sistem bağımlısı” ve nasıl bir “küresel ve toplumsal körlük” içindeyiz ki, gerçekleri ancak bir pencereden görmeyi ve algılamayı becerebiliyoruz. Tabii bunun tüm sorumluluğu da bizim beceriksizliğimize ait değil. Daha çok kabul edilir olmak adına oldukça stilize edilmiş bir dünya içinde yaşadığımız bir gerçek.

Gerçeklerin iyi bir kılıf içinde kullanılması veya yorumlanması hemen her konuda karşımıza çıkıyor. İçinde bulunduğumuz dünyanın sorunları da çelişkileri de çok; ancak bu dünya hem en iyi, hem de kaçınılmaz ve günahsız olmak durumunda. O zaman da inkar edilemeyecek olumsuzluk ve çelişkilere birer kılıf bulunması gerekiyor. Yani bunları, yerleşik düzenin anlam çerçevesinde yeniden tanımlamak, uygun bir söylem üzerine

¹ James Gustave Speth, “Poverty: A Denial of Human Rights”, *Journal of International Affairs*, Vol.52, Issue 1, Fall 1998, s; 283.

² Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm*, Hil Yayın, İstanbul, 1998, s; 428.

inşa etmek, nedenleri niçinleri konusunda akla yakın açıklamalar bulmak ve tabir caizse bunları iyi bir kılıf içinde “pazarlamak” gerek. Böylece ve daha şık bir anlatımla birçok gerçeğe ya daha az acıttıcı, ya da daha albenili bir “stil” kazandırılmakta ve önümüze “yeniden tanımlanmış” gerçekler sunulmaktadır. Örneğin böylece ne savaşların, ne uyuşturucu ticaretinin, ne kıtlık ve yoksullukların dünyadaki sistemle bağlantısı kalır, ne de en ufak bir kuşku duyulur. Buna gerçeklerin çarpıtılması da denilebilir; ancak ben Chossudovsky’nin yoksulluğun küreselleşmesini anlattığı kitabında birkaç yerde kullandığı bu “stilize etmek” kavramını oldukça sevdiğimi söylemeliyim.³ Bu kavramın, hem hemen her ülkede ve istenmeyen gerçeklikler karşısında bolca kullanılan yöntemi iyi anlattığını, hem de liberal söylemin, örneğin birey, özgürlük gibi konulardaki “incelikli ve şık” söylemine uygun biçimde “agresif” olmayan, “şıklıkta” geri kalmayan iyi bir karşıtlık oluşturduğunu düşünüyorum.

Gerçeklerin stilize edilmesi yalnızca sorunlar karşısında yapılmıyor. İçinde yaşadığımız dünya, kalkınma, büyüme, dış açılma, rekabet gücü kazanma gibi ekonomik hedefleri de, devlet, toplum, ahlak, sorumluluk gibi soyut kavramları da stilize etmeyi pek seviyor. Örneğin bunlar arasında sıkça kullanılan “bilgi çağı” veya “bilgi toplumu” gibi kavramları, bugün en önemli gücün ne “para”, ne “top-tüfek”, fakat “bilgi” olduğuna ilişkin söylemleri, kendi adıma, gerçeği “stilize” etmenin oldukça başarılı örnekleri olarak ilginç buluyorum. Doğrusu, aslında piyasadan ibaret bir toplum ve para kazanmadan ibaret basit ve indirgenmiş bir birey anlayışı (yani bilginin de meta durumuna indirgendiği, meta oldukça önemli ve anlamlı bulunduğu bir piyasa toplumunu), bu kadar cazip biçimde sunmayı ancak böyle “stil” bir anlatım becerebilir. Oysa gerçek orada, bu anlatımın içinde var; ancak gerçek öyle bir kılıflanmış ki cazibesinden geçilmiyor. Örneğin, bu bilgi toplumu söylemini pek tutanların, bilgisayar kullanımının yaygınlaşmasının istedikleri anlaşılıyor da, insanların bilgisayar karşısında kendi beyinlerini nasıl geliştirip kullanacakları merak edip etmedikleri bilinmiyor; teknolojik bilgiyi yere göğe koymadıkları görülüyor da, bu teknolojik bilginin üretilmesi için de elzem olan eleştirel bakış açısını, bilimsel olmayı, bilimi ne yapacakları anlaşılıyor. Çok az insan, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, bugün bilginin eleştirel bir bakış açısı içeren bilimden giderek koptuğunu, daha çok enformatik ve teknik bilgi haline geldiğini, günümüz dünyasında ancak biran önce “paraya” dönüşecek bilgiye itibar edildiğini söylese de, çoğunluk buna itibar etmiyor. Hatta üniversitelerde bile düşünme, tartışma, eleştirme gibi özelliklerden uzak “bilgisayar operatörleri” yetiştirme gayreti içine girildiği görülmekte. Bu iyi kılıflanmış “bilgi toplumu” söylemlerine karşı çıkmak da kolay değil; ya geçmişte yaşadığınızdan, ya çok ideolojik kaldığınızdan, ya da ütöpik olduğunuzdan söz ediliyor. Çünkü bazılarının severek kullandığı bir deyişle bu “nizam-ı alem”, kendini yalnız ekonomik düzenle ve ekonomik amaçlarla var etmiyor, daha da önemlisi kendi meşruiyetini sağlayacak bir söylem ve anlam dünyası kuruyor.

Aynı yöntem, küresel ve toplumsal sorunlarla ilgili olarak da ve pek başarılı biçimde kullanılıyor. Örneğin bu yöntemle, hem toplumsal sorunları inkar etmiyor, hatta onlardan yana bir tutum içine giriyorsunuz, hem de bu sorunları istediğiniz kılıfta ve boyutta sunabiliyor, ya da içeriklerini veya nedenlerini farklılaştırarak daha az rahatsız edici veya “popüler” bir konu haline getirebiliyorsunuz. Günümüz medyasının çok zaman yoksulluk, işsizlik, terör ve savaş gibi temel sorunlar karşısında takındığı tavır, konuyu, “haber yapma” adına onu “gösteri” haline getirme çabası bu açıdan ilginç örneklerdir. Böylece savaşlar “film” gibi sunulmakta, yoksulluk sempatik bireysel hikayelere dönüşmekte, acılar birer çarpıcı “görüntüye” indirgenmektedir. Türkiye’de bu anlamdaki tutumlar açısından ilginç örnekler az değildir. Hemen her haber programında Türkiye’deki yoksulluk ve çaresizliklerden bir örnek izleyebilirsiniz. Ancak bunlar bir yandan marjinal örnekler diye sunulur, genelleştirilmez ve içselleştirilmez, öte yandan içinde yaşadığımız düzenle, sistemle ilgili bir herhangi bir çıkarsama yapmadan sorun bir yardım edebiyatıyla örtülür. Örneğin yaygın işsizlik sorunu, kendisini damdan aşağıya atma tehdidini savuran adamın öyküsü içinde kaybolur.

Bu konuda çarpıcı bir örnek de, bir araştırma şirketinin gelir dağılımı ile ilgili olarak yaptığı çalışmanın sonuçları yayımlandıkça yaşandı. Bu sorunun, Türkiye’deki yoksulluk ve gelir adaletsizliği birden yeni keşfedilmiş bir konu gibi medyanın kucağına düştüğünü ve “Öteki Türkiye” gibi bir kılıf içinde sunulduğunu gördük. “Öteki Türkiye”, istatistiklere göre “öteki” olamayacak büyüklükte, fakat bu büyüklük, toplumun aslını kendisi görenler için önem taşıyor. Taam bir “beyaz adam” tavrı. “Öteki” kavramıyla, bir anda “asıl ve buraya ait olanı” dışlıyor ve böylece hem onları, hem de sorunu kendinizin ve toplumun dışına çıkarıyorsunuz. Bu durumda da artık düzeni, düzenin yanlışlarını veya bu düzenle bu sorunlar arasındaki ilişkileri tartışmaya gerek kalmıyor. Bunlar, kendilerini kurtaramayanlar, olsa olsa merhametli bir bakışı hak ediyorlar.

³ Michel Chossudovsky, *Yoksulluğun Küreselleşmesi*, Çivi Yazıları, İstanbul, 1999, s; 48, 224.

Kuşkusuz bu stilize etme çabası, yalnız medyaya, yalnız toplumsal sorunlar da ait değil; birçok konuda hükümetlerden uluslararası kuruluşlara kadar her düzeyde kurumun çokça baş vurduğu bir yol. Örneğin IMF'nin sunduğu yapısal değişim programları, her nasılsa "istikrar programları" diye anılıyor; ancak bu programlar istikrar değil yeniden yapılanma gibi çok ciddi değişiklikler içerdiği gibi, programın uygulanması hemen her yerde toplumun alt üst olmasını getiriyor. Ancak adı, "istikrar programı". Bunun gibi, cezaevlerinin yıkımı, çok sayıda insanın ölümüyle sonuçlanan operasyon "hayata dönüş" operasyonu olabiliyor.

Sorunların, çelişkilerin ve birçok gerçeğin, böyle adı, içeriği ve, sunum biçimiyle istenilen kılığa sokulması, Türkiye'deki entelektüel düzeydeki tartışmalar için de geçerli. Hep gerçekten, hep gerekenlerden söz edilir görünmesine karşın, çok zaman, Türkiye'deki gerçeklerin ve gerekenlerin arkasında yatan koca bir dünya gerçeği ya hiç belirleyici değilmiş gibi görülüyor, ya da bazılarının yaptığı gibi komplo teorileri içinde "güdüleştiriliyor". Örneğin, zaman zaman, Türkiye'nin "resmi tarihiyle" başı dertte olanların, biraz da dünyadaki "resmi tarihi" konuşmaları gerekmez mi, diye düşünmeden edemiyorum. Oysa, bunca yıllık mücadele ve çabadan sonra elimizde kalanlara, içinde yaşadığımız yoksulluk, işsizlik, toplumsal çözülme gibi pek çok soruna baktığımızda, geçmişte Batı'da, şimdi di bizim gibi ülkelerde benzer sorunların yaşandığını düşündüğümüzde yalnız kendi toplumumuza değil, dünyaya, dünyadaki sisteme de daha eleştirel bakmamızı gerektiren pek çok gerçek önümüzde duruyor. Öte yandan kurtuluşu, kendimizi bu nizam-ı aleme uyarlamakta veya arka vagon dan da olsa zenginler kulübüne kapağı atmakta görüyoruz da, bunun bize olduğu kadar dış dünyadaki nedenlere de bağlı olarak kolay gerçekleştiremeyeceğini görmek istemiyoruz. Çünkü Türkiye, görmek istemese de kendi içinde bir "üçüncü dünya" taşıyor, üstelik bir yanı ikinci veya birinci dünyaya eklemelenmek ister ve bu yolda biraz ilerlerken, öteki yanı daha da "üçüncü dünyalılaşıyor". Tarımın çöküşü, işsiz artışı, ücretlilerin gelir kaybı, enformel sektörün büyümesi bir tarafta, rant ekonomisi, yolsuzluk düzeni, yaşadığı olağanlaşması ve iç kavgalar öte tarafta olunca, üçüncü dünyadan sayılmak için geriye ne kalıyor? Açlıktan ölümler mi? Oysa bazılarının göre, Türkiye büyük bir potansiyele sahip ve bunu yeterince değerlendiremeyenler ülkesi, üçüncü dünyalı özellikler gösterenler ise bizden değil; onlar "öteki Türkiye". Yani çoğunluk için, tüm "istikrar programları" içinde hep yeni baştan ve tekrardan alt üst oluşumuz yalnızca bizim ve yönetimin kusuru; yani bugünkü denetimsiz küresel sermayenin, kural dışı piyasa işleyişinin ve onların bizim gibi ülkelerdeki ekonomik ve siyasal yapıdaki uzantılarının hiçbir günahı yok. Ya da onlar güçlü, dünyada kalan tek sistem de bu, artık akıntıya kürek çekmenin ne gereği var!

Türkiye'de şu anda "enformasyon ağının" büyük bir bölümünü kaplamış bulunan, kendilerini liberal, liberal-çoğulcu ya da piyasadan yana diye tanımlayabileceğimiz büyük bir kesim için şöyle bir düşünce geçerli görünüyor: Nasıl ki kapitalist düzen ve serbest piyasa Batı toplumlarının gelişmesine ve zenginleşmesine yol açmışsa ve endüstrileşmenin başlarında Batı'da yaşanan sefaleti abartmamak gerekirse, bugün de gelişmekte olan toplumlar için başka çıkar yol yok ve bu ülkelerin, ya da Türkiye'nin yaşadığı bazı toplumsal sorunları da abartmamak, bunların en iyi biçimde serbest piyasa içinde çözülmesini beklemek gerek. Burada, Polanyi'nin liberal iktisatçılarla ilgili olarak yaptığı yorumu hatırlamadan edemiyorum. "*Artık Sanayi Devrimi terimine bile, yavaş bir değişim sürecinin abartılmış bir ifadesi olarak, burun kıvrılıyordu. Bu bilim adamları, olup bitenin, teknolojik gelişme güçlerinin derece derece yayılıp, insanların yaşamını değiştirmesinden başka bir şey olmadığını vurguluyorlardı; kuşkusuz değişim içinde bir çokları acı çekmişti, ama hikayenin bütünü kesintisiz ilerlemeyle ilgiliydi. Bu mutlu sona, çağın kaçınılmaz güçlerini abartan sabırsız grupların müdahalelerine karşın, yararlı işlevlerini bilinçsizce sürdüren ekonomik güçlerin sayesinde ulaşılmıştı.*"⁴ Şimdi de Türkiye'de çağın kaçınılmaz güçlerine kendimizi teslim etmemiz ve böylece mutlu sona ulaşmamız isteniyor.

Oysa endüstrileşmenin başlangıcındaki katı liberalizmin, o günkü liberal iktisatçıların istemlerinin aksine, zaman içinde birçok müdahale ile denetim altına alındığını, bugünün gelişmiş toplumlarında kapitalizmin ve liberal düşüncenin, ancak bunların toplumsal ihtiyaçlar ve demokratik sistemle uyumu sonrasında gerçek bir başarı kazandığını görüyoruz. Bugün gelişmiş kapitalizmin, az ya da çok "sosyalleşmiş" olmadığını kim inkar edebilir ki? Özellikle Batı Avrupa ülkelerindeki refah devleti uygulamalarını, bunun getirdiği ekonomik ve sosyal gelişmeyi yalnız "ekonomik güçlerin" sağladığı mutlu son mu sayacağız? Zaten kendimizi ekonomiye ya da piyasaya bu kadar teslim edeceksek, siyaseti, demokratik hakları nereye koyacağız; aslında onlara pek de ihtiyaç olmadığını söylememiz gerekmez mi? Ya da farklı bir bakışla, bugün küresel, toplumsal düzeylerde artan sorunlar karşısında, geçmişte Batı toplumlarının yaşadıklarından birşeyler öğrenmeye mi niyetleneceğiz? Örneğin, onlar, kapitalizmin ve piyasanın yarattığı kaçınılmaz eşitsizlikleri, ancak insan hakları (ekonomik ve sosyal haklar da içinde olmak üzere) ve siyasal demokrasinin getirdiği eşitliklerle az ya da çok dengeleyerek toplumsal bir uzlaşmaya ve istikrarlı bir büyümeye ulaşmışlarken, şimdi kapitalizmin küreselleşmesiyle yaşanan

⁴ Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2000, s; 229.

küresel düzeydeki eşitsizlikler karşısında en azından benzer çözümleri düşünmemiz gerekmez mi? Yani piyasa, sermaye, üretim küreselleşirken, insan hak ve özgürlüklerinin ve demokratik siyasal hakların yalnızca ulusal düzeyle sınırlı kalmasının niçin ve nasıl kabul edelim? Bu nedenle bugün küresel düzeyde yaşanan sorunlar karşısında da hem sisteme ilişkin eleştirel ve müdahaleci bir yaklaşımı, hem de küresel düzeyde birey, toplum, yeryüzü ihtiyaçlarını dikkate alan bir ekonomi ve siyaset anlayışını tartışmaktan başka çıkar bir yol görünmüyor. Ancak tüm bu sorular ve sorunlar bizim için temel mesele iken ve bu tartışmaların en çok bizim gibi ülkelerde yapılması beklenirken, biz sisteme nasıl entegre olacağız diye çırpınıyoruz, gelişmiş ülke insanı ise çok daha fazla küreselleşmeyi dönüştürmekten, demokratikleştirmekten söz ediyor. Gerçekten bugün, hem kuramsal düzeyde yerleşik iktisat ve ultra liberal anlayışı, hem de uygulama açısından yaşanan acı sonuçları eleştiri masasına yatıranlar, daha çok, sistemin bağrından gelenler oluyor.

Zenginleşen Dünyada Yoksulluklara Nasıl Bakılıyor?

Günümüz dünyasının küresel, bölgesel, toplumsal düzeylerde yaşanan büyük eşitsizliklerden oluşan bir dünya olduğu gerçeği çoğunlukla yadsınmaz; ancak inkar edilemeyen bu gerçeklikler karşısında tartışma, bunların nasıl yorumlanacağı konusundadır. Bu eşitsizlikler, kapitalizmin eşitsiz büyüme gerçeğinin ifadesi midir; yoksa yeni bir büyüme evresinin geçici sorunları, ya da az gelişmiş ülkelerin yapısal yetersizliklerinin sonuçları mı? Bu sorunun yanıtı, ideolojik bakış açısına göre değişecektir kuşkusuz. Ancak, bu ideolojilerden birinin, yani kapitalist ekonomi ve piyasacı bir toplum düzeninin kendini büyük ölçüde vazgeçilmez bir gerçeklik veya dünya düzeni olarak kabul ettirmesinin de sonucu olarak, yukarıda da değindiğim gibi, ortaya çok da farklı yorumlar çıktığını söylemek zor. Gerçekten özellikle yoksulluk ve eşitsizlik konusunda büyük sorunları bulunan ülkelerde, en başta, politikacılar olmak üzere geniş bir aydın kesiminin çok da eleştirel bir tavır içinde olduklarını, örneğin liberal söyleme, piyasacı anlayışa, küreselleşmeye, ya da güya istikrar programlarına karşı söylemler geliştirdiklerini söylemek kolay değil. Hatta bu kabulleniş, kendilerini “sosyal demokrat” diye tanıtanlar için de geçerli. Öte yandan bu ülkelerde, bu ülkelere özgü ya da konjonktürel olarak ortaya çıkan sorun da bol olduğundan, tartışmaların daha geniş bir perspektif kazanması da kolay değil. Hatta çok zaman da dünyaya ve sisteme ilişkin eleştirilerin, o ülkelerin kendilerine özgü sorunları ve tartışmalarının bataklığında kaybolduğunu görmek mümkün. Örneğin demokrasi sorunumuzun, neredeyse siyasi islam ve türban çerçevesinde güdükleşmesi, ekonomik sorunların IMF reçetelerinin tartışılmasına indirgenmesi gibi.

Burada ne kapitalizmin küreselleşmesi ve giderek egemen duruma gelen ideolojisini, ne de bu gidişin bizim gibi gelişmekte olan toplumlarda yarattığı düşünce ve politika kısırlığını tartışmayı düşünüyorum. Ancak dünyanın içinde bulunduğu eşitsizlik ve yoksulluğun, bugünkü dünya düzenini ve neo-liberal bakış açısını irdelemeden anlaşılacağını da sanmıyorum. Yaşadığımız her toplumsal olgu gibi, içinde yaşadığımız küresel ve toplumsal eşitsizlik de, artan yoksulluk da ancak onları var eden sosyo-ekonomik gerçeklikler içinde anlaşılabilir; bugünkü sosyo-ekonomik gerçeklikler de büyük ölçüde küreselleşen kapitalizmin yarattığı ya da dayattığı gerçekliklerdir. Bunun dışında bir bakış açısı, yoksulluğu, ya tanrı yazgısı olarak görmek, ya da çok zaman yapıldığı gibi az gelişmiş ülkelerin veya insanların zavallılıkları ve yetersizlikleri olarak irdelemek anlamını taşır. Günümüzde, ne yazık ki, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olanlara, zengin olanların da yoksullara bakış açıları, daha çok, bu merkezde. Bu bakış açısı hem bizi sorumluluktan kurtardığından, hem de kendi kendimizle ve egemen düzenle çelişkiye düşmemizi önlediğinden işimize de geliyor. Bu nedenle yoksulluk, eşitsizlik gibi konular, sistemin eleştirisiyle birlikte ele alınmaktansa, en iyi olasılıkla, ahlaki bir tartışmaya konu olmakta ve hayırsever bir anlayışın gerekliliği çerçevesinde sunulmaktadır: Geçmişte Sismondi'nin, Saint Simon'un, Owen'ın, Bentham'ın dediği gibi, “zavallılara yardım ediniz”.

Kuşkusuz geçmişte olduğu gibi bugün de sisteme ya da liberal iktisada ilişkin ciddi eleştiriler de yok değil. Neomarksistler, kurumcu iktisatçılar, feminist iktisatçılar, farklı açılardan da olsa, hem klasik iktisadın birey anlayışı gibi mikro konularını, hem de küreselleşme ile birlikte yaygınlaşan makro politikalarını tartışma alanına getirerek yerleşik iktisat anlayışının değişmesi gerektiğinde birleşiyorlar.⁵ Klasik iktisada kuramsal yönde ileri

⁵ Amartya Sen, *On Ethics and Economics*, Blackwell, Oxford, UK, 2000; Julie Nelson “Feminism and Economics”, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 9, Issue 2, Spring 1995; Leo Panitch, “Globalisation and the State”, http://aids.org.za/archives/gl_and_state.html, 28.09.2000; Louis Pauly; “Markets versus Politics: On Globalization, Language and legitimacy”, in *The End of Politics*, ed. by. Andreas Schedler, Macmillan Press Ltd, GB, 1997; James Petras; “The Process of Globalisation: The Role of the State and Multinational Corporations”, <http://aids.org2a/archives/petras.html>, 29.05.2000. Örneğin Amartya Sen klasik iktisadın, bireyi yalnızca çıkarı peşinde koşan bir varlık olarak görmesinin ve insan anlayışını bununla sınırlamasının

sürülen eleştiriler kadar, kapitalizmin küreselleşmesinin yarattığı tahribat da tartışma konusu. Bu anlamda sistem tartışması yapanlar kadar, sistem içinden de bir “kalkınma ahlakına” ihtiyaç olup olmadığı tartışmaları da yapılıyor. Bu çalışmalarda ileri sürülen bir tanıma göre, “Uluslararası kalkınma ahlakı, küresel gelişmenin araçları ve sonuçları üzerine ahlaki düşüncelerdir.”⁶ Ancak Gasper’in kalkınma ahlakı konusunda yaptığı literatür çalışmasında ortaya çıktığı gibi, kalkınma ahlakı konusundaki tartışmalar daha çok az gelişmiş ülkelerin kalkınma çabaları konusundaki normatif ahlaki değerlerinin tartışılması, yani kabaca gelişmiş ülkelerin az gelişmişlere yardım etme zorunlulukları olup olmadığı çerçevesinde yapılıyor. Bu çalışmalarından bazılarında, kıtlık ve kötü beslenmeden musdarip dünyada zenginlerin ‘köktenci’ fedakarlıklarına ihtiyaç olduğu veya yoksulların yoksulluktan tümüyle sorumlu olmayıp, bundan zenginlerin de sorumlu olduğu ileri sürülürken, bazılarında da yoksullara yardımın zengin ülkelerin kendi seçimlerine kalmış bir mesele olduğu, hatta birçok az gelişmiş ülkenin bu tür yardımları hak etmediği de söylenmektedir.⁷ Bu çalışmalar bazılarında, çok yerinde ve doğru olarak, ahlak konusunun insan hakları bağlamında ele alındığını da görüyoruz; ancak, çoklukla, herkes insan haklarına sahip olsa da, bu hakların gerektirdiği zorunlulukların, yalnızca onların vatandaşı olduğu hükümetlere ait olduğu gibi bir sonuca varıldığını da anlıyoruz.⁸ Kısacası yoksulluğun, çok zaman, bir yandan sistemin istenmeyen fakat kaçınılmaz yan etkisi, öte yandan da toplumların veya bireylerin kendi yetersizlikleri olarak görülmesi tercih ediliyor.

Yine de, sistemin büyümesi ve genişlemesi açısından da, kendi meşruiyetini sürdürmesi açısından da artan eşitsizlik ve dengesizliklerle, büyüyen yoksullukla mücadele etmesi gerekiyor. Bu nedenle yoksullukla mücadelenin uluslararası düzeydeki tartışmaların temel konularından biri durumuna geldiğini ve birçok uluslararası kuruluşun yoksulluk konusuna eğildiğini, yoksulluğun küresel ve bölgesel, ulusal ve cinsel, etnik boyutlarının araştırıldığını, bunlarla mücadeleye ilişkin farklı programlar geliştirildiğini görüyoruz. Yani ilk bakışta yoksulluk konusunun dünyanın gündeminde önemli bir konu olduğunu düşünmemiz için oldukça bol kurum, program ve çaba olduğunu düşünebiliriz. Kuşkusuz bunlar arasında Birleşmiş Milletler’i biraz ayrı bir kefeye koymak gerek. Birleşmiş Milletler’in uzun süredir dünyadaki yoksulluk ve eşitsizlik konusunda duyarlı olduğunu, çeşitli konularda uluslararası konferanslar düzenleyerek bu sorunlara dikkat çektiğini ve birçok az gelişmiş ülkede kendisi ve bağlı kuruluşlar aracılığıyla açıklıkla mücadeleden okuma yazma öğretmeye, kadınların güçlendirilmesinden çocukların korunmasına kadar birçok proje ve programı uygulamaya koyduğunu biliyoruz. Bazen araştırmaya, bazen uygulamaya yönelik bu projelerle BM’in, hem bu meselelere dikkat çekilmesi, hem de küçük büyük projelerle o ülkelerde bir ivme yaratılması açısından oldukça önemli bir işlev gördüğünü de kabul etmek gerekir. Kuşkusuz bunların ne kadar kalıcı bir etki yarattığı, ya da bu kadar yaygın sorunlar karşısında ne derece dikkate değer bir değişiklik meydana getirdiği gibi tartışmalar yapılabilir; yapılmaktadır da. Ancak kanımca burada daha çok tartışılması gereken konu, BM’e yeni boyutlar katmak, kaynakları, işlevselliği ve yetki alanıyla onu güçlendirmek konusu olmalıdır. Çünkü bugünkü dünya düzeni içinde gelişmekte olan ülkelerin de belirli bir ağırlıklarının olduğu, göreceli de olsa daha demokratik mekanizmaların işlediği ve küresel sorunlara daha bütünlükçü bir bakış açısıyla bakabilen tek örgütün Birleşmiş Milletler olduğu kuşku götürmez. Hatta bu örgütün veya benzerlerinin geliştirilmesinin, bugünkü küreselleşmenin dönüştürülmesi açısından zorunlu olduğunu düşünmek gerekir.

Uluslararası düzeyde yoksullukla ilgili olarak genelde iki yaklaşımın benimsendiği söylenebilir: Bunlardan birincisi yoksulluğun azaltılmasını uluslararası yardımseverliğin bir gereği olarak görmektedir. İkincisi ise yoksulluğu, toplumsal çatışmaların, uyuşturucu, terör, salgın hastalık gibi toplumsal hastalıkların önlenmesi açısından gerekli görmekte, bu açıdan yoksulluğa fonksiyonel bir bakış açısıyla bakmaktadır.⁹ Ancak son yıllarda başta BM olmak üzere bazı çevrelerde yoksulluk konusundaki yaklaşım önemli ölçüde farklılaşmıştır. Örneğin BM, 1997 kalkınma Raporu’yla birlikte hem yoksulluğun tanımında, hem de yoksulluğu yaklaşımda daha geniş bir perspektif kazanmıştır. Artık yoksulluk tanımı, yalnızca gelir yoksulluğu anlamında değil

bugünkü ekonomik anlayışın en temel eksiği olduğunu tartıştığı kitabında, refah ekonomisinin ancak ahlak konularına önem vermekle zenginleşeceğini, ahlak tartışmalarının da ekonomiyle daha sıkı bir yakınlık kurmalarının gereğine işaret etmektedir. Julie Nelson, da, klasik iktisadın birey, akılcılık, üretim, çalıştırma gibi konularda getirdiği yaklaşımları eleştirerek, ekonominin tüm insan ihtiyaçlarını kapsayacak biçimde bir anlam değişikliğine gitmesi, bu nedenle üretim ve yeniden üretim faaliyetleri gibi ikili bir ekonomi anlayışının ortadan kalkmasını gerektirdiğini tartışmaktadır.

⁶ Des Gasper, “Kalkınma Ahlakı: Yeni Bir Alan mı?”, Renee Prendergast ve Frances Stewart (ed), *Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s; 210.

⁷ a. g. e. s; 214-218.

⁸ a. g. e. s; 215.

⁹ James Gustave Speth, a. g. e. s; 283.

mahrumiyet anlamında tanımlanmakta ve hayatta kalmaktan mahrumiyet, bilgiden mahrumiyet ve yaşam koşullarından mahrumiyet olmak üzere çeşitli boyutlarda ele alınmaktadır. Bunun gibi mahrumiyetin giderilmesi konusunda da geniş ve tüm insan haklarını içine alan bütünlükçü bir “insan hakları” yaklaşımını benimsemiş ve yoksulluğu, insan haklarının ihlali olarak tanımlamıştır.¹⁰ Ancak, bu yaklaşım doğru ve yerinde bir yaklaşım olmakla birlikte, ileride tartışacağı gibi, birçok açıdan da oldukça kırılığandır.

BM’in yanısıra, OECD; Dünya Bankası gibi uluslararası örgütlenmelerin de bugün yoksulluk ve küresel eşitsizlikler konusuna daha çok eğildikleri, en azından daha geniş bir yaklaşım benimsedikleri söylenebilir. Örneğin 1990 sonrasında bu konulara eğilen Dünya Bankası’nın son olarak hazırladığı rapor, “Attacking Poverty” adını taşımakta ve bu raporla Dünya Bankası yoksullukla mücadeleyi kendi uğraş konuları içine almış görünmektedir.¹¹

Bu rapordan da anladığımız göre, dünyada yoksul sayısı giderek büyümekte, bazı bölgelerde inanılmaz artışlar göstermekte ve daha önce yoksulluğu bilmeyen bölgelerde bile yeni yoksullar ortaya çıkmaktadır. Birkaç örnek gerekirse, dünyadaki altı milyar insanın neredeyse yarısının, 2.8 milyar insanın günde 2 dolardan, 1.2 milyar insanın da (beşte biri) günde 1 dolardan az bir gelirle yaşadığını, bunun % 44’ünün Güney Asya’da yer aldığını, bu bölgede son on yıl içinde 474 milyon olan mutlak yoksul sayısının (günde 1 dolardan az gelire yaşayanların) 522 milyona yükseldiğini (nüfusun % 40’ı), Aşağı Sahra Afrikası’nda da son on yılda mutlak yoksul sayısının 217 milyondan 290 milyona çıktığını, Avrupa ve Merkezi Asya’da 1987 yılında 1 dolardan az gelire yaşayan insan sayısı 1.1 milyon dolayında ve % 0.2 oranında iken, 1998 yılında bu sayının 24 milyona, oranın da % 5.1’e yükseldiği belirtilmektedir.¹² Mutlak yoksulluk yerine, her ülkedeki alım gücü ortalamasına göre değişen “göreceli bir yoksulluk” yaklaşımı kabul edildiğinde, -ki bu yoksulluk düzeyi de ancak 2-3 dolar düzeyindedir.- yoksulluk açısından sorunlu olmayan bölge ve ülkelerde bile yoksulluk oranının yükseldiğini de görmekteyiz; örneğin Latin Amerika ve Karayipler’de 1998 yılında % 15.6 olan mutlak yoksulluk oranı göreceli yoksulluk yaklaşımıyla % 51.4’e, Avrupa ve Merkezi Asya’da % 5.1’den % 25.6’ya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da ise % 1.9’dan % 10.8’e çıkmaktadır. Ve Dünya Bankası tarafından da kabul edilen önemli bir saptama; yoksulluğun büyüme ve zenginlikle atbaşı gittiğinin belirtilmesidir. 1960 yılında en zengin 20 ülkede kişi başına düşen gelir, en fakir 20 ülkede kişi başına düşen gelirin 18 katı iken, 1995’de bu fark 37 katına çıkmıştır.¹³

Gerçekte yüksek gelir grubundaki ülkelerde kişi başına düşen gelir, düşük gelir grubundaki ülkelerin 60 katından fazladır: 410 dolara karşılık 25. 730 dolar. Ancak son 40 yılda zengin ve fakir ülkeler arasındaki farkın, geçmişte olmadığı ölçüde ve kolay onarılamayacak biçimde açıldığı bir gerçek.

Oysa yine Banka’nın bilgilerine göre 1820’lerde dünyanın hemen her yerinde kişi başına düşen gelir birbirine yakın ve hepsinde düşüktü; örneğin Çin ve Güney Asya’da 500 dolar dolayında kalırken, en zengin Avrupa ülkelerinde de ancak 1000-1500 dolar civarındaydı ve kabaca dünya nüfusunun dörtte üçü günde 1 dolardan daha az gelire yaşıyordu.¹⁴

Türkiye açısından da durum parlak görünmüyor. Türkiye’de 1987 yılındaki gelir dağılımı baz alınarak yapılan bir çalışmada, Türkiye’de en az tüketim harcaması yapan Doğu ve Güney Doğu Anadolu’daki tüketim düzeyi esas alındığı ve bu düzey yoksulluk sınırı kabul edildiğinde, Türkiye’de hemen hemen dört kişiden birinin (% 24.36), ancak asgari standartta beslenebilecek bir gelire sahip olduğu ortaya konmaktadır.¹⁵ Eğer her bölgenin ortalama tüketim harcaması dikkate alınarak bir hesaplama yapıldığında ise, yoksulluk sınırı daha da yükselmekte ve Türkiye geneli için bu tür göreceli yoksulluk oranının % 47.62’ye çıktığı, kentlerde de % 62.5’e yükseldiği görülmektedir. Yoksulluğu, bir insanın hayatta kalması için gereken asgari bir asgari beslenme sınırına indirdiğimiz de,

¹⁰ a. g. e. s; 277.

¹¹ World Bank, *World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty*, World Bank, Washington, 2000.

¹² a. g. e. s; 23.

¹³ a. g. e., s; 51.

¹⁴ a. g. e. s; 45.

¹⁵ Ercan Dansuk, *Türkiye’de Yoksulluğun Ölçülmesi ve Sosyo-Ekonomik Yapılarla İlişkisi*, DPT Yayınlanmamış Uzmanlık tezi, Ankara 1996, s; 50.

Türkiye’de % 14.24 oranında, yani bugün 9-10 milyon dolayında insanın mutlak bir yoksulluk içinde yaşadığı görülmekte ve bu tür yoksulluğun kırsal kesimde daha yükseldiği anlaşılmaktadır.¹⁶ Ancak yoksulluğu, asgari beslenme düzeyinin üstüne çıkarır ve yaşamak için gereken asgari harcamalar içinde düşünürsek, Türkiye’de yaklaşık dört insandan birinin, yani 15-16 milyon dolayında insanın yoksulluk sınırı içinde kaldığını kabul etmek gerekir. Herhalde bu da, azımsanacak bir rakam değildir; “öteki” hiç değildir.

Yoksullukla ilgili bu çok genel bilgiler ve verilen sayılar bile, günümüzde hiç de azımsanmayacak bir yoksulluk gerçeği ile birlikte yaşadığımızı gösteriyor. Ancak yaşanan gerçekler, bu birkaç rakamın içine sığamayacak ölçüde ve derinlikte. Örneğin, Dünya Bankası’nın tanımına göre günde bir dolardan daha az bir gelire yaşayanlar mutlak yoksul kabul edildiğinde, günde bir doların biraz üstünde bir gelire sahip olanlar yoksul olmaktan çıkıyorlar demektir; yani bunlar gerçekte yoksul oldukları halde istatistiklerde görünmüyorlar. Türkiye’de de bölgelere göre değişen oldukça yüksek bir yoksulluk olduğu halde, mutlak yoksulluğun % 14 dolayında kabul edilmesi gibi. Gerçekte, günümüz koşullarında, özellikle sanayileşen ve kentleşen ülke ve bölgelerde aile dayanışması da büyük ölçüde gerilediğinden, günde birkaç dolarlık bir alım gücünün yoksulluktan başka bir anlama gelemeyeceği çok açık. Evet, belki geçmişte insanların büyük çoğunluğu bir doların altında bir gelire yaşıyorlardı, ya da dolarla ifade edilebilecek bir gelirleri bile yoktu. Ancak onlar bugünkü gibi bir açlığı, yoksulluğu ve yalnızlığı da bilmiyorlardı. Polanyi’nin yapılan antropolojik araştırmalara atfen dediği gibi, ne Güney Afrika yerlilerinin, ne de kızilderililerin hiçbiri yaşamı boyunca aç kalma tehlikesiyle karşılaşmıştır.¹⁷ “Ne zaman ki, beyaz adam karaların dünyasına gelmiş, Kendi köy topluluğunda (kraal) herkesten büyük bir sosyal güvenlik içinde yaşayan Güney Afrika yerlisi (kaffir), o soylu vahşi, ‘en aşağılık beyazın bile giymeyeceği uygunsuz, pis, çirkin paçavralar’ içinde yarı ehli bir hayvanın insan biçimini almışına, kendine saygısı, hiçbir değeri olmayan ne idüğü belirsiz bir varlığa, gerçek bir insan artığına dönüştürülmüştü.¹⁸

Bugün de, az gelişmiş ülkelerin de, görece daha gelişmiş olanların da yoksullaştırılması süreci sürüyor. Örneğin Aşağı Sahra Afrika’sında son yıllarda yaşanan kıtlık, açlık ve kitlesel ölümlerin arkasında bu ülkelerdeki tarımsal yapının çöküşü yatıyor. Bu ülkelerde uygulanan güya yapısal reformlar gıda üretiminin sürekli gerilemesine, hayvancılığın çökmesine ve en temel ihtiyaçların zamanla ithal edilir hale gelmesine yol açmış, giderek de bu ülkeler gıda yardımına muhtaç duruma düşmüşlerdir. Ancak bu arada gelişmiş ülkeler, ürün fazlasını satacak pazarlar bulmuşlardır. Dolayısıyla Chossudovsky’nin, “Somali deneyimi 20. Yüzyılın sonlarındaki kıtlığın ‘gıda yokluğu’ndan kaynaklanmadığını göstermektedir” derken ve günümüzdeki kıtlığın “gıda yokluğu’nun değil, gıda güvenliğini tehdit eden ve ulusal gıda tarımını tahrip eden küresel bir aşırı üretimin sonucudur”, saptamasını yaparken oldukça haklıdır.

Türkiye’de de son yıllarda tarımsal üretimle, hayvancılıkla ilgili tartışmaları hatırlamak bile, tarımın gerilemesi ve nüfusun yoksullaşmasının nasıl küresel sistemle ilgili bir gerçeklik olduğunu anlamak açısından yeterli. Türkiye’de yoksulluk sınırında yaşayan önemli bir tarım kesimi olduğu biliniyor; tarımda toprağın çok parçalanmış, verimliliğin düşük olduğu da açık. Ancak, kentlerde yeterli iş yaratmadan, bölgesel düzeylerde bu nüfusun iş bulacağı yatırımlara gitmeden, yani ekonomik yapıda önemli bir dönüşüm yaratmadan toplam istihdamın hala % 40-45’ini barındıran tarımı çökertmenin anlamı, nüfusun önemli bir kesimini daha da yoksullaştırmaktan başka bir şey olabilir mi? Türkiye için bunun sonucunun, kentlerin daha da yoksullaşması ve yaşanamaz duruma gelmesi, suç oranının ve yasadışı yolların artması, toplumun uçlara doğru biraz daha kayması olacağı bilinmemekte midir? Öyle görünüyor ki, yalnız Afrika’da değil, dünyanın her yöresinde önce kırsal kesim, daha sonra kentlerin giderek üretimden uzaklaşması, buralarda sahip olunan geleneksel yaşam biçimleri, geçim yollarının ortadan kalkması mukadder.

Sonuç olarak, küresel, toplumsal, bölgesel düzeylerde yaşanan yoğun yoksulluk karşısında bugünkü bakış açısının, geçmişe göre daha geniş bir yaklaşımla ele alınmasına karşın, ne nedenlerin analize, ne de mücadele yöntemleri açısından yeterli olmadığı çok açık. Gerçekten yoksulluk hem yalnızca ekonomik yetersizliklerle açıklanamayacak kadar derin ve çok boyutlu, hem de ancak insan hakları ve demokrasi anlayışının değişmesiyle çözümlenebilecek bir sorun. Bu anlamda Amartya Sen’in çok boyutlu yoksulluk anlayışı, Birleşmiş Milletler’in benimsediği daha geniş bir yoksulluk tanımı ve daha geniş bir insan hakları yaklaşımını anlamlı gelişmeler olarak anmak gerek. Ancak örneğin insan haklarını yalnızca ulusal egemenlik alanı içinde düşündüğünüzde bile

¹⁶ a. g. e. s; 53.

¹⁷ Karl Polanyi, a. g. e. s; 232.

¹⁸ a. g. e. s; 224.

önemli bir sınırlama ile karşılaşıyorsunuz. Bu konuya ilerde tekrar dönmek üzere, önce bugünkü yoksulluğu çeşitli nitelikleri içinde irdemek istiyorum.

Yoksulluk kavramını tarihsel ve toplumsal bir olgu olarak ele alıp, bugünün koşulları içinde irdelediğimizde birkaç özelliğinden söz etmek gerek. İlk olarak bugünkü yoksulluk dünkü yoksulluktan hem boyutları, hem anlamı, hem de yaptığı tahribat açısından çok farklı. Bu nedenle bugünkü yoksulluğu tanımlamak ve de ona ilişkin yaklaşımlardaki yetersizliği anlayabilmek için dünyanın çeşitli bölgelerinde durmadan artan yoksulluğu istatistiklerin ötesinde değerlendirmek gerekli olmaktadır. İkinci olarak da, gelişmiş Batı ekonomileri refahın, zenginliğin anlamını ve boyutlarını inanılmaz noktalara taşıırken, küreselleştirmeye çalıştıkları bu dünya düzeni dışında başka yaşam alanlarını ve biçimlerini de ortadan kaldırmakta, ya da kenara itmektelerdir. Oysa ortadan kaldırılan bu yaşam alanları insanların kıyımı anlamına gelmektedir; çünkü eskinin yerine yenisini kuruluncaya dek birkaç kuşağın ciddi acı çekmesi gerekmektedir. Üstelik bu, bir yandan zenginliğin inanılmaz boyutlara ulaştığı, öte yandan insan haklarının güya önem kazandığı bir dünyada yapılmaktadır.

Refahın da Yoksulluğun da Sınırı Yok

1980 sonrasında dünyadaki üretim yıllık yüzde üç dolayında olmak üzere toplam yüzde 50'den fazla arttı, buna karşın dünyadaki nüfus artışı bunun çok altında; aynı dönemde dünyadaki nüfus 4.4 milyardan 5.6 milyara çıktı.¹⁹ Ayrıca artan bu üretime karşın, küresel düzeyde zengin ülkeler tarafından yapılan resmi yardımlar 1970'de GSMH'nın yüzde 34'ü iken, 1995'de yüzde 30'a düşmüştür.²⁰ Kısacası, dünyada üretim bunca artar, teknoloji bunca ilerlerken, güya insanın önemi ve özgürlüğü üzerine kurulu bir liberalizmden söz edilirken, bunca yoksulluğun, bunca eşitsizliğin, bunca çaresizliğin olmasını ve bunlara ilişkin kayıtsızlığımızı neyle açıklamalıyız? Hala üretim mi yetmiyor, insan mı çok açgözlü? Yoksa bir taraftaki refah ve zenginlik, öteki taraftaki yoksulluk ve yoksunluklar düşünüldüğünde, .tek yanlı bu büyümenin bir sınırı olmasını ve daha hakça paylaşımını mı düşünmeliyiz? Kuşkusuz bunlar oldukça ahlaki sorular; ancak mesele de iktisadın ve ekonomik işleyişin bir ahlaki, küresel ve toplumsal bir ahlaki olup olmama meselesidir.

Çünkü gerek küresel, gerek toplumsal düzeyde yaşanan eşitsizliklerin ve yoksullukların, kapitalizmin eşitsizlikler üzerine kurulu dünyasıyla ilgili olduğu çok açık. Büyük sermaye birikiminin, ancak tekelci üretim ve ticaret, özellikle uluslararası ticaret, bir de yasadışı yolların sağladığı aşırı karlarla gerçekleştiği ortada. Kapitalizm ile gerçek piyasa arasında bir ayırım yapan Braudel'in dediği gibi, "katmanlaşma kapitalizme hayat vermektedir: Dış alanlar, arada olanları ve hepsinden önce merkezi beslemektedir... Kapitalizm çok geniş bir bölgenin otoriter örgütlenmesinden doğdu. Sınırlı bir iktisadi alanda bu kadar sağlam bünyeli olamazdı ve eğer ucuz emek mevcut olmasaydı hiç gelişemeyebilirdi."²¹ 80'li yıllar sonrası küreselleşme, işte hem egemenlik alanını, hem de ucuz emek kullanım olanağını arttıran etkileriyle küresel kapitalizmin önünü daha da açmış ve görülen aşırı zenginliği yaratmasını sağlamıştır.

Gerçekten, küreselleşen dünyada az gelişmiş bölgelerden gelişmiş olanlara doğru kaynak aktarımı daha da artmakta ve hızlanmaktadır. Herşeyden önce gelişmiş dünyada artan üretimin satılması gereken pazarlar büyümektedir. Pazar büyümesini, üretimin ucuz emeğin olduğu ülkelere doğru kaymasını, üretimin parçalanması ve karların artması izlemektedir. Dünya piyasasında rekabet belirli üstünlüklere ve bu üstünlüklerin devamına bağlı olduğu için şirketler durmadan büyümekte, birleşmekte ve küresel düzeyde bir tekelci yapı ortaya çıkmaktadır. Örneğin günümüzdeki dünyada yalnızca 200 milyarder topluca 1135 milyar dolarlık bir servete sahipken, gelişmekte olan ülkelerdeki 582 milyon insanın toplam geliri yalnızca 146 milyardır.²²

Gelişmekte olan ülkelerde bunun sonucu olarak, tarımın giderek gerilemesinin yanısıra bu ülkelerin geleneksel ürünleri bile tohum, gübre, ilaç gibi nedenlerle dışa bağımlı ya da dışa kaynak aktaran sektörler olmakta, sanayii üretimi, fason üretim olarak asıl karı dışa akıtan bir üretime dönüşmekte, ticaret büyük tekellerin dağıtım kolları haline gelmekte ve banka, borsa, sermaye piyasası derken bu ülkelere ürettikleri gelirin önemli bir bölümünü dışarı aktarmaktan başka çıkar yol kalmamaktadır. Böyle bir gelir aktarımının işlediği dünya düzeni içinde, gelişmekte olan ülkeler için, ancak daha fazla yabancı sermayenin gelmesi, üretimin artması, bunun yarattığı

¹⁹ Frederico Mayor, "Joining forces for the 21st century", *Unesco Sources*. Issue 72, September 1995, s; 6.

²⁰ a. g. e. s; 7.

²¹ Fernand Braudel, *Medeniyet ve Kapitalizm*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, s; 82,83.

²² Khahir Ahmad, "United Nations calls for more effort into equal human rights", *Lancet*, Vol. 356, Issue 9224, 2000, s; 145

daha yüksek gelirden kendilerine de biraz daha fazla pay kalmasından ötede bir çözüm görünmüyor. Yani, sorun hep pastanın büyümesi biçiminde gösteriliyor; buna da nizam-alem deniliyor. *Oysa bu, tıpkı emeğin artı değerine sermayenin el koyması gibi, şimdi yaşanan da, gelişmekte olan ülkelerin yarattığı artı değere küresel sermayenin el koymasından başka bir anlama gelmiyor. Böyle bir düzenin işlemediği için de eşitsizlikler zorunlu.*

Eşitsizlik ve büyüme, yoksulluk ve zenginlik dünyadaki sistemin birbirini doğuran öğeleri gibi. Bu açıdan gelişmiş ülkelerde kişi başına düşen gelirin son 40 yılda geldiği nokta çok çarpıcı. Örneğin 1960, hatta 70'lerde zengin ülkelerde kişi başına düşen gelir ortalaması 10 bin dolar dolayında iken, 1999 yılında bu ortalama 25.730 dolar olmuştur. Oysa düşük gelir grubundaki ülkelerde kişi başına düşen gelir ortalaması 410 dolardır; bu dönemde bu grup ülkelerde bırakınız ilerlemeyi bazılarında gerileme yaşanmıştır; gelişmekte olan ülkelerde de hala 2.000 dolar düzeyinde kalmaktadır.²³ Zengin ülkelerde kişi başına düşen gelir ortalaması ile yoksul ülkelerdeki ortalama arasındaki fark 1960'larda 30 kat dolayında iken, 1990 sonlarında bu fark 60-70 kata çıkmıştır. Aradaki fark durmadan açılmakta ve bunu kapatmak hayali giderek azalmaktadır. Dünyada yaratılan zenginlik dünyanın belirli bölgelerinde yoğunlaştığı gibi, bu bölgelerde de belirli ellerde yoğunlaşmaktadır. Küresel şirketler bugün, birçok ülkeden daha zengin ve daha güçlü imparatorluklar kurmuş görünmektedirler. Bu hızlı zenginleşmenin nedenleri, yukarıda değindiğim gibi, küresel üretim, ucuz emek ve büyüyen pazarlar olduğu gibi, aynı zamanda hızla büyüyen para piyasalarıdır da.

Bu konuda uzun uzadıya açıklama yapmadan yalnızca borçlar konusunda bir örnek vermek yararlı olabilir: "Gelişmekte olan ülkelerin toplam ödenmemiş uzun vadeli borçları (resmi ve özel kaynaklardan) 1970'de yaklaşık 62 milyar ABD Doları düzeyindeydi. Bu miktar 1970'ler boyunca yedi kat artarak 481 milyar dolara ulaştı ve 1996'da kısa vadeli borçlarla birlikte borç miktarı 32 kat artış göstererek 2 trilyon doları aştı."²⁴ Artan borçlar, gelişmekte olan ülkelerde içinden çıkılmayan bir borç sarmalı oluşturur ve kamu harcamaları içinde en başta yoksulluk ve eşitsizlikle mücadele edilmesi için kullanılan harcamaları kısıtlarken, öte tarafta hem ülke içi hem ülke dışında kolay ve yüksek karlar yaratan bir finans piyasasının oluşmasına yol açmaktadır. Örneğin yalnızca 1982 ile 1987 yılları arasında fakir ülkeler, zengin ülkelere 220 milyar dolar daha fazlasını bu ülkelere transfer ettiler.²⁵

Türkiye'de kamu kesimi borç stokunun (net) GSMH'ya oranı 1990 yılında yüzde 29 iken, bu oran 1999 yılında yüzde 61'e ulaşmıştır; iç borç soku ise yüzde 6 iken aynı dönemde yüzde 42'ye çıkmıştır.²⁶ Topladığı vergi geliri, -ki, kamu harcamalarının asıl kaynağı olması gerekir, ancak ulusal gelirin yüzde 17'si dolayındadır. -bu gelire eğitime, sağlığa, alt yapı hizmetlerinin iyileşmesine ayıracak fazla parası olmadığı ortada. Ayrıca artan borçları nedeniyle, ondan sürekli olarak kamu harcamalarını kısması, kamu hizmetlerini azaltması beklenirken, istese de bunu yapmaya izni yoktur. Oysa, Şubat 2001 krizinden sonra yapılan devalüasyonla birlikte, paranın ABD doları karşısında değeri yüzde 100 dolayında azalırken, bir yandan ücretliler, küçük esnaf, emekliler gibi sabit gelirli kaçınılmaz bir yoksullaşma yaşamakta, öte yandan önemli ölçüde bir iş kapatma, işten çıkarma sorunu yaşanmaktadır. Örneğin devalüasyon sonrasında memur maaşlarının dolar üzerinden geldikleri duruma bir bakarsak, valinin maaşının 1.035 dolar, yirmi yıllık yargıcin 1.010 dolar, profesörün ise 616 dolar düzeyine indiğini, daha alt kademedeki memurların durumunun daha da vahimleştiği, yirmi yıllık öğretmen maaşının 274 dolara, yeni başlayan öğretmenininkinin 207 dolara, 9. derecede bir memurun maaşının ise 151 dolar düzeyine indiği görülmektedir.²⁷ Bunun yanı sıra kriz sonrasında nitelikli işgücü için bile işini kaybetme tehlikesinin artmıştır. Örneğin Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na alınan bankaların yeniden yapılanması çerçevesinde birçok şube kapanmakta ve personel çıkarılmaktadır; bu koyla ilgili bir raporda belirtildiğine göre fon bankalarının şube sayısı yüzde 24.8, personel sayısı yüzde 32.6 oranında azaltılmış, 8 593 kişinin işine son verilmiştir.²⁸ Hani, kalkınma ahlakçılarının bir kısmının ileri sürdüğü gibi, insan haklarının gerçekleşmesi için de, iyileştirici politikaların uygulanması için de başvurulması gereken hükümet veya siyasal yapı idi; oysa birçok gelişmekte olan ülkede hükümetler, artık ne siyasal anlamda, ne de ekonomik güç olarak böyleleri istemlerin muhatabı olamayacak durumdadırlar; tedavülden kalkmamışlardır, ancak nakavt olmuş görünmektedirler.

Öte yandan gelişmiş ülkelerde durmadan büyüyen ekonominin, artan refahın bir sınırı olmayacak mıdır sorusu da önemli bir soru olarak karşımızdadır. Örneğin bu ülkelerde kişi başına gelir ortalaması 25 bin dolar

²³ World Bank, 2000, a. g. e. s; 274-275.

²⁴ Michel Chossudovsky, 1998, a. g. e. s; 54.

²⁵ Janet Hunt, "Our Common Future", *Social Alternatives*, Vol. 9, Issue 1, July 1990. s; 12.

²⁶ Radikal, "Artık Geri Dönüş Olanaksız (Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı)", 15 Nisan 2001,s; 12.

²⁷ Yalçın Doğan, "200-300 Dolarla Sağlık, Adalet, Eğitim, Güvenlik", *Cumhuriyet*, 26 Haziran 2001, s; 11.

²⁸ Radikal, "Fon İşsizlik Üretiyor", *Radikal*, 17 Haziran 2001.

dolayında, ABD, Japonya, Danimarka, Norveç, İsviçre gibi bazılarında 30 bin doları aşmış durumda; peki acaba bu ülkeler kaç bin dolarlık bir gelir düzeyini yeterli görüyorlar veya hangi düzeydeki gelirle küresel sorunların azalacağını, kendi toplumsal sorunlarının çözüleceğini bekliyorlar? Bu konuda pek bir tartışma yok. Kuşkusuz bu ülkelerde de toplumsal sorunlar tümüyle bitmemiş, eşitsizlikler ortadan kalkmamıştır; bu açıdan hala büyüme ve gelir artışına ihtiyaçları var gibi görünmektedir. Oysa bu ülkelerdeki toplumsal eşitsizlik ve sorunların, ekonomik büyüme ile ilgisi olmadığı açıktır; bu ülkelerin geldikleri teknolojik düzey ve bunun yarattığı büyük verimlilik artışı, hem herkesin iş bulması, hem de güvenceli bir ortama kavuşması açısından oldukça yeterli görünüyor. Ancak kapitalist ekonominin eşitsiz büyüme mantığı, burada da işliyor; örneğin küreselleşen piyasaların getirdiği rahatlıkla şimdi bu ülkelerden sosyal harcamalarını daha da kısımları, işsizliğe razı olmaları isteniyor ve dolayısıyla bu ülkeler, bugünkü yüksek gelir düzeyinde de gelişmekte olan ülkelerdeki ucuz emeğin rekabeti altında işsizlik ve yoksulluk gibi sorunlar yaşıyorlar. Orada da bu sorunların aşılması için, yoksul kesimlerin, ücretlilerin fedakarlığı ve pastanın büyümesi bekleniyor. Ve kuşkusuz bu ülkelerde bu tür sorunları yaşayanlar, ya da ülkenin kuzey-güney ayrımını taşıyanlar, büyük ölçüde göçmen işçiler, kaçak işçiler, etnik azınlıklar oluyor; orada da bunlar “ötekileşiyor”.

Öte yandan büyümenin sürdürülmesi ve refahın durmadan artmasının önünde, yalnızca ahlaki kaygılar ve rahatsızlık duyulan eşitsizlikler gibi engeller de bulunmuyor. Gelişmiş ülkeler belki yeryüzündeki üretimin yüzde 80-85’ini üretiyorlar, ama bir o kadar da yeryüzü kaynağını kullanıyorlar. Bu kaynakların kısıtlılığı, bu üretimin doğaya, yeryüzüne verdiği zararlar ve yeryüzündeki herkese için benzer bir refahın bugünkü kaynaklar ve doğal çevre içinde düşünülemeyeceğinin bilinmesi gibi nedenlerle de büyümeyi ve refah artışını sorgulamak gerekmektedir. Bu açıdan yıllardır tartışılan sürdürülebilir kalkınma kavramının, hala tümüyle anlaşıldığını söylemek zordur. Alternatif iktisatçıların dediği gibi,²⁹ gelişmiş dünyanın sıfır büyümeye razı olması, daha eşitlikçi bir büyüme ile varolan işlerin yeryüzü ölçeğinde daha adil dağılımını kabul etmesi bugün çok güç görünüyorsa da, sınırsız büyüme ve sınırsız refah artışı gibi bir düşüncenin sürdürülmesi de kolay değil. Bu konularda çalışma yapan bazı uluslararası komisyonlarda ileri sürülen, tüketimin azaltılması, çevre sorunlarının giderilmesi ve en önemlisi ekonomik gelişmeye yalnızca gayri safi milli hasıla artışı, yani büyüme olarak bakılmaması gibi öneriler ileri sürülse de, bunların iyi niyetli ifadelerden öteye gidemedikleri de görülmektedir.³⁰

Oysa dünyanın sahip olduğu kaynaklar, taşıdığı sınırlar ve ekolojik dengesi açısından sınırsız büyüme düşüncesi, ancak küçük bir kesimin büyük refahı ve büyük bir kesimin yoksulluğu gibi bir denge (aslında dengesizlik) üzerinde, yani dünyanın bugünkü eşitsizliğinin “kutuplaşma” yönünde yol almasıyla mümkün görünmektedir. Bu açıdan yoksulluk tartışmalarının can alıcı noktalarından biri de, büyümenin sınırlarıyla ilgilidir. Kuşkusuz büyüme sorunlarının temel bir sorun haline geldiği dünyamızda, büyümenin özellikle bazı bölgelerde durması, ekonomik gelişmenin sosyal gelişmeyi de içeren yeni bir anlayışla ele alınması ve böylece küresel ve toplumsal düzeyde yeni bir büyüme ve bölüşüm ahlakının tartışılması gibi bir yaklaşım, oldukça hayali bir düşüncedir. Ancak yoksullukla gerçekçi bir mücadelenin böyle bir tartışma çerçevesi gerektirdiği de yadsınamaz.

Küreselleşmenin getirdiği bölgesel eşitsizlikler kuşkusuz toplumsal düzeydeki eşitsizliklerle de sürmekte veya tamamlanmaktadır. Bunun sonucu olarak az gelişmiş ülkeler bir bakıma dünyadaki sistemin dışına çıkmış kabul edilmekte, yeni endüstrileşmiş ülkeler de denilen aradaki ülkelerde az ya da çok bir gelişme sağlamak için bölgesel, toplumsal dengesizliklerin artması, yoksulluğun yaygınlaşması, gelir dağılımındaki adaletsizliğin daha da büyümesi gibi bedelleri göze almak gerekmektedir. Gerçekten bu ülkelerin hepsinde, orta sınıfların yok olduğu, ücretlilerin önemli bir bölümünün alt gelir gruplarına kaydığı ve kent yoksulları da denilen yeni yoksulların ortaya çıktığı görülmekte, buna karşın kısa sürede ülke ortalamasının çok üstüne çıkan bir yeni zenginler sınıfı türemektedir. Örneğin dünya piyasalarına eklenmek için oldukça büyük çaba gösteren Türkiye, Brezilya, Meksika gibi gelişmekte olan ülkelere baktığımızda, bu ülkelerde kentlerde değil varoşlarda yaşandığını, kalıcı ve kayıtlı değil geçici ve güvencesiz işlerin asıl olduğunu, ekonomik, siyasal ve sosyal istikrarın değil istikrarsızlığın sürekli bir yapı haline geldiğini ve bu ülkelerin yalnız yoksulluğun artması, gelir dağılımının daha da bozulması değil toplumsal kutuplaşma ve çözülme gibi çok temel sorunlar içinde debelendiği görülmektedir. Birkaç örnek vermek gerekirse, nüfusun en düşük gelire sahip olan yüzde 10’u gelirin Brezilya’da % 0.9, Meksika’da % 1.4, Güney Afrika’da % 1.1, Türkiye’de % 2.3’ünü almakta, buna

²⁹ Andrea Gorz, *Elveda Proletarya*, Afa Yayınları, İstanbul, 1986, E.F. Schumacher, *Küçük Güzeldir*, Cep Kitapları, İstanbul, 1989; Rudolf Bahro, *Hangi Sosyalizm, Hangi Yeşil, Niçin Tinsellik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.

³⁰ Janet Hunt, a.g.e. 1990; Örneğin 1984 yılında BM tarafından kurulmuş ve “Çevre ve Kalkınma Konusunda Dünya Komisyonu” adını taşıyan komisyonun hazırladığı ve “Ortak Geleceğimiz” başlıklı Rapor, böyle bir duyarlılığı taşıyan raporlardan biridir.

karşın en yüksek gelire sahip bulunun yüzde 10, gelirin Brezilya'da % 47.6, Meksika'da % 42.8, Güney Afrika'da % 45.9, Türkiye'de % 32.3'ünü almaktadır.³¹ Yani bu ülkelerde de alt ve üst gelir grubundaki ortalama gelirler arasındaki fark 30-40 kata çıkmaktadır. Yine bu ülkelerin hepsinde ciddi demokratik zaafılar, insan hakları ihlalleri, terör ve şiddet, devlet baskısı yaşanmakta, iç kavgalar, hatta savaşlar eksik olmamaktadır.

Yani, yoksulluk dediğimiz ve geçim olanağının kalmayışı biçiminde düşündüğümüz olgu, hem çok çeşitli yoksunluklarla birlikte yaşanmakta, hem de aç kalmanın ötesinde çok ciddi sorunlara yol açmaktadır. Yoksulluk, gerçekten, birçok ülkede otoriter yönetimler altında, savaş veya terörle birlikte, çok boyutlu insan hakları ihlalleriyle birlikte yaşanmakta. Örneğin İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1990 ortalarına kadar dünyada çoğunluğu etnik çatışmalar olmak üzere 127 savaş yaşanmış ve hala yaşanmaya devam etmekte.³² Balkanlar'da olduğu gibi savaşların biri biterken öteki patlamakta,. Her birinin getirdiği yıkım ise hiçbir zaman ekonomik sayılarla ölçülebilecek boyutta değil. Öte yandan yoksulluk yalnız yetişkinlerin değil çocukların da fuhuşa sürüklenmesi, mafya ve çetelerin artması, yasadışılığın yaygınlaşması gibi toplumsal sorunların da ana kaynağı durumunda. Örneğin Unesco'nun çalışmaları Tayland'da 800.000 çocuk yaştaki gencin ve çocuğun, Sri Lanka'da 6-14 yaş arasındaki 10.000 erkek çocuğun fuhuş sektöründe çalıştığını göstermekte.³³ Bu ülkelerde bir yandan çocukların anne babaları tarafından iyi para getirdiği için fuhuşa zorlandığı, öte yandan zengin ülkelerden gelenlerin çocuk fuhuş pazarının en iyi müşterileri olduğu da bilinmektedir. Bu nedenle Amartya Sen'in ileri sürdüğü gibi, yoksulluğu çok daha geniş bir anlamda düşünmek durumundayız.³⁴ *Buna yoksulluk ve yoksunluğun ayrılmaz beraberliği de diyebiliriz diye düşünüyorum.*

Yoksulluk ve Yoksunluklar ya da Toplumların Derinlikleri

Günümüzdeki yoksulluk gerçekten büyük boyutlarda ve yalnız ekonomik değil, siyasal ve toplumsal birçok yoksunlukla birlikte yaşanmakta. Günümüzün yoksulları kimler? Sanırım yoksulluğu, birbirinden ayrı özellikler taşıyan birkaç grup içinde toplamak daha doğru. Birinci grup, az gelişmiş ülkelerde, geleneksel tarımın ve geçim yollarının çöktüğü, modern bir ekonomi ya da endüstriyel bir gelişme için maddi ve kültürel koşulların pek bulunmadığı ülkelerde yaşayan yoksullardan oluşuyor. Bunlar kıtlıktan, açlıktan kurtulamayan, bu nedenle kitlesel ölümler yaşayan ve dünyanın adeta "safraları" gibi kabullenilip gerçekten görmezlikten gelinen milyonlarca insan. Çoğunlukla Aşağı Sahra Afrikası ülkeleri için geçerli olduğu gibi, bu insanların yoksulluktan kurtulması veya insanca yaşama olanağı bulmasından çok, açlıktan ölmesinin önüne geçilmeye çalışılmakta, böylece milyonlarca insanın gıda yardımıyla açlık sınırında yaşadığı bir ülkeler gerçeği karşımıza çıkmaktadır.

İkinci grup, görece daha gelişmiş ülkelerde tarım kesiminden kopup kentlere göç eden kitlelerden oluşuyor. Güney Doğu Asya, Orta ve Güney Amerika ve Türkiye gibi ülkelerde bu tür bir yoksulluk oldukça yoğun. Kentlerde iş olanakları kısıtlı, bu gelenlerin de iş bulacak nitelikleri pek yok, bu nedenle kendi geçekonduları gibi, kendi işlerini de yaratıyorlar. Yani "istihdamda işsizlik" ya da "çalışan yoksullar" diye tanımlanabilecek biçimde bir işte çalışır görünseler de, ne işleri, ne de gelirleri istikrarlı ve güvenceli. Türkiye'de olduğu gibi, bu ülkelerde kentsel istihdamın yaklaşık yarısı enformel sektörde çalışıyor ve durmadan sürüp giden göç nedeniyle güvencesiz ve geçici işler, çok düşük ücretler sektörü işgücü bulmakta hiç sıkıntı çekmiyor. Kentlerde göçün yarattığı yoğun işsizlik ve yoksulluk, gerçekte ancak geleneksel yapının getirdiği dayanışma içinde biraz hafifliyor ve yaşanılır hale geliyor. Ancak göç artarak sürdükçe ve yaşam koşulları ağırlaştıkça aile dayanışmasının da azalması kaçınılmaz oluyor. Hele ikinci ve üçüncü kuşaklar için durum daha da vahim. Çünkü genç kuşaklar ne anne-babaları kadar sabırlı ve mütevekkil, ne de onlar kadar aile ve toplum dayanışmasına sahipler. Dolayısıyla kentlerde göçün yarattığı yoksulluk, genç kuşakların daha da isyankar olmalarına yol açtığı gibi, çok sayıda toplumsal hastalığa da neden olmaktadır.

Üçüncü grubu ise, formel sektörde iş bulmuş olmakla birlikte, çok düşük ücret alanlar, ekonomik ya da sektörel krizler nedeniyle işini yitirenler, yitirme tehdidi altında çalışanlar veya aldıkları ücretin değer kaybı nedeniyle yoksulluğa doğru kayanlar oluşturmaktadır. Gerçekten, Güney Doğu Asya "kaplanları" da dahil olmak üzere, endüstriyel üretim açısından dışa açılma konusunda az ya da çok başarı göstermiş tüm ülkelerde, bu ülkelerin

³¹ World Bank, 2000, a. g. e.s; 282, 283.

³² Boutros Boutros-Ghali, "Three Challenge: Peace, Development, Democracy", *UN Chronicle*, Vol 31, Issue 1 March 1994, s; 3.

³³ Anne O'Reilly, "Child prostitution: The next push for human rights", *Human Rights*, Vol.20, Issue 3, Summer 1993, s; 30.

³⁴ Amartya Sen, "Will There Be Any Hope For The Poor", *Time Canada*, Vol. 155, Issue 21, 2000, s; 66

“ucuz emeği” başrolü oynamıştır. Bu ülkelerde işgücü fazlasının yoğunluğu, hangi koşullarda olursa olsun iş bulanları adeta ayrıcalıklı konuma getirmekte, çalışanların bunun ötesinde bir insanca yaşama standardı istemeleri neredeyse olanaksız olmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte gelişmekte olan ülkeler fason üretim alanları durumuna gelince, bu ülkelerde enformel sektör giderek büyüdüğü gibi genel ücret düzeyi de epeyce düşmekte ve büyük çoğunluk sefalet ücreti düzeyinde çalışır duruma gelmektedir. Türkiye’deki asgari ücretin ifade ettiği alım gücü ya da sefalet gibi. Dolayısıyla bu ülkelerde “çalışan yoksullar” ya da “yeni yoksullar” da diyebileceğimiz bir kesim giderek büyümektedir. Bıçak sırtında yaşayan ve mutlak yoksulluğa doğru kayma tehlikesini her an hisseden bu kesimle birlikte gelişmekte olan ülkelerde yoksulların, yoksulluk sınırında veya tehdidi altında yaşayanların nüfusun büyük bir kesimini oluşturduğunu kabul etmek gerek.

Örneğin Meksika ile ilgili bir alıntı bu gerçeği şöyle ifade ediyor: “Meksika devriminden sonraki yıllar,-belki 1950’lere doğru- biraz yukarıya doğru hareketlilik, biraz karışım, kesin olarak da iş dünyasında yeni bir seçkin grubun gelişmesini ve doğmakta olan bir orta sınıfı getirdi. 1980’lere gelindiğinde, Meksika bir kez daha üç ulustan oluşan bir ülke oldu: Mükemmel şekilde yaşayan, nüfuzlu seçkinlerin criolla azınlığı ve üst-orta sınıf; devasa, yoksul mestizo çoğunluk; ve sömürge döneminde Yeri Cumhuriyeti olarak adlandırılan son derece çaresiz azınlık, Chiapas, Oaxaca, Michoacan, Guerrero, Puebla, Chihuahua ve Sonora’nın yerli halkları, ki bugün hepsi birlikte el Mexico profunda diye tanınır; Derin Meksika.”³⁵

Türkiye’nin de böyle “derinlikleri” olduğu iyi bilinmektedir. Örneğin 1994 yılında yapılan gelir dağılımı araştırmasına göre en üst yüzde 20’lik grup ulusal gelir yüzde 55 dolayında pay alırken, er düşük yüzde 20’lik grubun payı yüzde 5 dolayında kalmaktadır, bir başka açıdan da nüfusun zengin yüzde 20’sine ulusal gelirin yarısından çoğu, nüfusun yüzde 80’ine de yarısından azı düşmektedir. Veri Araştırma Şirketi’nce 2000 yılında Türkiye’nin kentsel bölgelerinde yapılan gelir dağılımı araştırması da bu anlamda oldukça çarpıcı derinlikler sunmaktadır. Hanehalkının açıkladığı hane gelirinin en yüksekten en düşüğe doğru sıralanarak beş eşit parçaya bölünmesi ve yüzde yirmilik hane geliri dilimlerinin ortaya çıkarılmasıyla hesaplanan gelir dağılımı araştırması bulgularına göre, en üst düzey yüzde 20’lik dilim toplam gelirden yüzde 48 dolayında pay almakta, en alt gelir grubundaki yüzde 20’in payı yüzde 5.7 olmaktadır.³⁶ Bunun dışında, bu çalışmada, kentsel yörelerdeki bu haneleri gelirleri açısından en yüksekten en düşüğe doğru 20 eşit parçaya bölerek gelir dağılımına bakmak veya toplam kullanılabilir geliri 20 eşit parçaya bölerek hanelerin dağılımına bakmak gibi bir yol izlenmiş ve oldukça ilginç sonuçlar ortaya konmuştur. Örneğin hanelerin yüzde 5’lik dilimlere bölünmesiyle en üst düzeydeki yüzde 5’lik dilimde yer alan hanelerin toplam kullanılabilir gelirin yüzde 22.6’sını aldığı ve en alt yüzde 5 içinde yer alan hanelerin ise gelirin ancak binde 8’ine ulaşabildiği görülüyor; dolayısıyla iki gelir grubu arasındaki fark 27.2 kat oluyor.³⁷ Toplam kullanılabilir gelirin 20 eşit parçaya bölünmesiyle bulunan dağılıma bakıldığında ise, gelirin en üstteki yüzde beşini hanelerin binde 5’i alıyor, en alttaki yüzde beşini ise hanelerin yüzde 18.2’si paylaşıyor; burada en üstteki ile en alttaki haneler arasında 39.9 kat gelir farkı gözleniyor. Kentsel nüfus içindeki gelir dağılımına hane bazına göre değil de, kişi bazına göre bakıldığında aradaki fark çok daha büyüyor. Örneğin, kentsel nüfusun 20 eşit parçaya bölünmesiyle yapılan hesaplamaya göre, nüfusun en alttaki yüzde 5’inin yıllık 246 dolarlık, onun üstündeki yüzde %5’in 424 dolar, en üstteki yüzde 5’in ise yıllık 10.376 dolarlık bir geliri olduğu ve aradaki farkın 42.2 kata çıktığı görülmektedir. Toplam gelirin 20 eşit parçaya bölünmesi durumunda da gelirin en üstteki yüzde beşini nüfusun binde 3’ü alıyor, en alttaki yüzde beş geliri de nüfusun yüzde 20.4’ ü paylaşıyor; aradaki fark 66.4 kat. Bu durumda en üstteki yüzde beşlik geliri paylaşanların kişi başına geliri 31.915 dolara çıkıyor, en alt yüzde için bu rakam 481 dolar oluyor. Gelirin bölünmesiyle bulunan en alt yüzde 5’lik gelir grubundaki insan sayısı ise 7 milyon 300 bin kişi.

Özetle, Türkiye’de kentlerde yaşayan nüfusun yaklaşık 7 milyonu mutlak yoksulluk yaşıyor; toplam kent nüfusunu düşünürsek yaklaşık 7 kişiden biri. Yine bu araştırmaya göre, kentsel nüfusun yüzde 35’inin yıllık 1.000 doların altında kullanılabilir bir gelire sahip olabildiği anlaşılıyor. Yıllık 1000 dolarlık bir gelir ise, günde yaklaşık üç doların altında bir gelir anlamına gelmektedir; yani bu demektir ki Türkiye’de kentlerdeki nüfusun üçte biri, yaklaşık üç insandan biri ancak yoksulluk sınırında yaşayabiliyor; herhalde bu da öteki değil ama, “derin Türkiye” olmaktadır.

Peki toplumların bu derinliği yalnızca yoksulluk anlamına mı geliyor? Elbette değil. yoksulluk ve yolsuzluk, eşitsizlik ve yasadışılık bu ülkelerde atbaşı giden özellikler haline gelmekte. Son yıllarda gelişmekte olan

³⁵ John Gray, *Sahte Şafak*, Om Yayınevi, İstanbul, 1999, s; 71.

³⁶ Sezgin Tüzün, “Kentsel Türkiye’de Gelir Dağılımı Üzerine Veri-Sgt 2000 Araştırması Bulguları”, Yayınlanmamış Çalışma, Veri Araştırma Şirketi, Mayıs 2001.

³⁷ Bu paragraftaki gelir dağılımı sonuçları, yukarıda verilen araştırma bulgularına dayanmaktadır.

ülkelere baktığımızda, bunların hepsinde bitmeyen iç kavgalar ve terör olayları yaşandığı gibi, artan yolsuzluklar ve bir mafya ekonomisi ile kayıtsız ekonomi atbaşı gitmekte, toplumda suç oranları ile genel olarak yasadışı bir sistemin esas duruma geldiği görülmekte. Bu konuda Türkiye'nin ne duruma geldiğini iyi bildiğimiz gibi, bizim durumumuzdaki öteki ülkelerin de aynı hastalıklarla musdarip olduklarını görüyoruz. Gerek Gray, gerek Chossudovsky bu konularda ayrıntılı bilgiler sunmaktadırlar.

Çünkü, yeni yoksulluklar kentlerde, aile dayanışmasının veya geleneksel toplum dayanışmasının kalmadığı veya önemli ölçüde azaldığı, bunun yerine hiçbir şeyin konulmadığı bir ortamda yaşıyor; bu yoksulluğu artık kadere ya da doğanın acımasızlığına bağlamak mümkün değil, insan yapısı bir eşitsizlik olduğu ortada, bu durumda paylaşılan bir yaşam da değil; kısacası yoksul fakat "onurlu" olmanın fazla bir anlamı da yolu da yok; insanlar için ya isyanı ve toplumun karşısında yer almayı, ya sisteme uyum için her tür yolu ve onursuzluğu, ya da kendine kıyımı tercih etmekten fazla bir seçenek görünmüyor. Kentler böylece terörün, şiddetin, yasadışılığın, intiharların mekanı durumuna geliyor. Tarih bir kez daha ve aynı acımasızlık içinde tekerrür ediyor. Benzer bir kıyımı Batı geçmiş yıllarda hem yeni keşfettiği kıtalarda yaptı, hem kendi insanına uyguladı. Bunun adına da, verimlilik, üretkenlik, gelişme deniyor; oysa bu gelişme artık insanın da, doğanın da, toplumların da ihtiyaçları dışına çıkmış, tam aksine kıyımı olmuş durumda. Dünyanın yarısı, yoksulluk içinde yaşıyor, bunu değiştirme umudu da fazla değil, çünkü dünyanın öteki bölümünde ise artık ona aldırmadan büyümeyi sağlayacak bir teknolojik düzeye ulaşıldığı söyleniyor. Ve dünyanın önemli bir kesimi için bu dünyanın "safraları" ya da "yoksulları" olmanın dışında bir çare görünmüyor.

Kentlerdeki yoksulluk gelişmiş ülkelerdeki ücretliler arasında da yaşanmaktadır. Bu ülkelerde endüstri sektöründe ya kapanma ya da teknolojik değişim nedeniyle istihdam gerilemekte, buralarda çalışan ve getirilen teknolojiye göre niteliksiz veya yarı nitelikli sayılan birçok ücretli için iş olanakları kalmamaktadır. Bu ülkelerde 15-20 yıldır artan işsizlik sorunu gibi, esnek işgücü kullanımı nedeniyle güvencesiz işler, geçici, yarı zamanlı, standart-dışı çalışma biçimleri de yoğunlaşmaktadır. Örneğin ABD ve Kanada gibi ülkelerde işgücünün esneklik adı altında giderek statü kaybettiği, enformelleştiği, kadınlaştığı ve geçici, yarı zamanlı işlerle standartsızlaştığı söylenmekte, bu nedenle bu ülkelerdeki işgücü piyasasının "Latinamerikanlaştığı" yorumları yapılmaktadır.³⁸ Gerçekten, refah programlarının yaygın olmadığı ABD gibi ülkelerde ekonomideki iyileşmelere karşın yoksullar da, yoksulluk tehlikesi sınırında yaşayanlar da artmaktadır.

ABD'den birkaç örnek vermek ilginç olabilir. Örneğin 1980 sonrasında iyi bir ekonomik performans gösteren ABD'de buna karşın gelir farklılıklarının da, yoksulluğun da arttığı ortadadır. Örneğin en düşük gelire sahip olan yüzde 20'lik dilim 1970 yılında gelirden yüzde 5.5'lik bir pay alırken, aldıkları pay 1992'de yüzde 4.4'e düşmüş, buna karşın en yüksek geliri alan yüzde 20'nin payı aynı dönemde yüzde 41.1'den yüzde 44.6'ya yükselmiştir.³⁹ Aynı dönem içinde yoksulluğun da arttığı, resmi rakamlara göre yoksulluk sınırı altında kalanların yüzde 12.6'dan yüzde 14.5'e çıktığı anlaşılmaktadır. Öte yandan bu ülkede yoksulluk ırka, yaşa, cinse göre büyük farklılıklar göstermektedir. Örneğin 1991 yılında yapılan bir araştırmaya göre ABD'de beyaz çocuklar arasında yoksulluk oranı yüzde 12.4, beyaz yetişkinler arasında yüzde 9.5 iken, siyah çocuklar arasında yüzde 44.9, yetişkinler arasında yüzde 33.4, Latin Amerika kökenli çocuklar arasında yüzde 35.1, yetişkinler arasında yüzde 21.0 olmaktadır.⁴⁰ Yani yoksulluk siyahlar ve Latin Amerika'dan göç edenler arasında yoğunlaşmakta, çocuklar arasında yetişkinlere göre daha artmaktadır.

Yoksulluğun artışına eski Doğu Bloku ülkelerinde, özellikle Rusya'da da rastlanmaktadır. Piyasa ekonomisine geçiş süreci içinde birçok sorun yaşayan Rusya'da enformel sektör büyürken ücretler düşmekte, yoksulluk artarken yasadışı kazançlar da büyümektedir. "Toplam olarak, Rusya'da 1991'de başlayan piyasa ekonomisine geçişten buyana, 45 milyon civarında kişi yoksulluk içinde yaşıyor durumda... Boris Yeltsin tarafından, 1996 başkanlık seçiminin ardından başbakan birinci yardımcısı olarak atanan Victor İlyuşin, Rus yurttaşlarının dörtte biri ayda 70 dolarlık resmi geçim düzeyinin altında yaşarken, halkın gerçek gelirlerinin yüzde 40 oranında düştüğünü ifade etmiştir."⁴¹

³⁸ David Broad, "Globalization Versus labour", *Monthly Review*, Dec. 1995, s; 25.

³⁹ Sheldon H Danziger, Gary D. Sandefur, Daniel H. Weinberg, *Confronting Poverty*, Russel Sage Foundaktion, New York, 1994, s; 22-23.

⁴⁰ a. g. e. s; 35.

⁴¹ John Gray, a. g. e. s; 204-205.

Günümüzdeki yoksulluğun özellikle gelişmekte olan ülkelerde yalnız ekonomik değil siyasal ve toplumsal birçok yoksunlukla birlikte yaşandığını da yine anımsamak gerek. Bu ülkelerde insan hakları anlayışının ne kadar yetersiz ve kırılğan olduğu, birçok ülkede otoriter rejimlerin hala yaşadığı, demokrasi denilen rejimlerin bile aslında biçimsel bir demokrasiden öteye gidemedikleri, toplumların eğitim, sağlık, konut olanakları açısından içinde buldukları olumsuz koşullar birlikte düşünüldüğünde yeryüzündeki yoksulluğun nasıl inanılmaz boyutlara ulaştığı biraz daha anlaşılacaktır. Burada çok ayrıntıya girmek istemiyorum ama, birçok ülkede çocuk ölümlerinin yüksekliği gibi okuma yazma bilmeyenlerin oranı da yüksekliğini koruduğunu biliyoruz. Ancak sorun bu kadar mı? Ya başka çaresi olmayan birçok ana babanın çalışması için çocuğunu kiraya vermesi, sokağa bırakması ya da fuhuş gibi yüksek kazanç sağlayacak işlere yönetmesine ne demeli? Bu çocuklar için birey olarak kendini geliştirmenin de, herhangi bir insan hakkını kullanmanın da olanağı kalmadığı ortada.

Birçok ülkede ekonomik krizler siyasal krizlere dönüşmekte ve hatta ardından otoriter yönetimler gelmektedir, ya da rejimler değişirse de insan haklarında kısıtlama ile yönetimlerin baskı ve kısıtlamaya doğru kaydığı görülmektedir. Bu konuda zatin başka örnek vermeye gerek yok, Türkiye çok iyi bir örnektir. Ancak benzer anti demokratik yönetimlerin, hak ihlallerinin toplumsal eşitsizliklerin çok büyük olduğu Latin Amerika veya Güney Doğu Asya ülkelerinde de büyük boyutta yaşandığı bilinmekte. Ancak bu ülkelerdeki yaşam koşullarının ağırlığı, insan kaynağının eğitimsiz ve niteliksiz oluşu, toplumsal güçlerin zayıflığı insan hakları ve demokrasi konusundaki duyarlılığı da azaltmaktadır. Örneğin Türkiye’de yapılan kamuoyu araştırmalarında insan hakları ve demokrasi sorununun alt sıralarda yer alan bir sorun olarak görülmesi gibi, Latin Amerika ülkelerinde de demokrasi konusundaki düşüncelerin çok yetersiz olduğu anlaşılacaktır.⁴² Bunun gibi Güney Kore, Endonezya ve Tayland’da ekonomik koşullar iyiye gittiğinde bu ülkelerdeki yoksulların demokrasi konusuna çok fazla önem vermedikleri bilinmektedir. Ancak Sen’in işaret ettiği gibi ancak ekonomik krizler arttığı ve işler daha da kötüye gittiğinde öncelikle ücretli olarak çalışan kesimler için insan hakları ve siyasal haklar kısıtlanmakta ve dolayısıyla şimdi bu ülkelerde demokrasinin temel bir mesele olduğu giderek daha iyi anlaşılacaktır.⁴³

Gerçekten yoksulluklar ve eşitsizlikler karşısında, ancak bir bütün olarak insan hakları ve demokratik yönetimlerle bir denge yaratmak mümkün. Ancak bugünkü küreselleşme gerçeği ve ekonominin de piyasanın da ulusal sınırların dışında biçimlenmesi olgusu karşısında insan haklarının yalnızca ulusal düzeylerde kullanılacak haklar olarak kabulü çok yetersiz, hatta işe yaramaz kalıyor. Bu nedenle de günümüzde insan haklarının çok daha devrimci bir öze ele alınması gerektiği kaçınılmaz. Tabii bu da kolay değil; hem küresel düzeyde ulusal devlet gibi bir muhatap bulmak zor, hem de egemen güçlerin böylesi bir dönüşümü kabul etmeleri. Ayrıca egemen sistem, kendini varedecek bir söylem ve uygulama içinde her yerde kendi işbirlikçilerini de yaratıyor; politikacılar, siyasal partiler, medya organları hep birlikte varolan sistemin kaçınılmazlığını ve gerekliliğini yinelemekte. Öte yandan bireyler için de, zenginleşmek, zenginliğini göstermek, daha fazla tüketmek ve bunu mutluluk anahtarı durumuna getirmek gibi değerler tüm değerlerin başına oturuyor. Bir anlamda klasik iktisadın “homo-economicus” gibi yararcı ve çıkarından başka bir şey düşünmeyen insan anlayışı, sistemin uygulaması ve yayılması ölçüsünde kendi tipolojisini de yaratıyor veya çoğaltıyor demek mümkün. Böylece az gelişmişler ve gelişmekte olan ülkeler zenginler kulübüne kapağı atmaya çalışmakta, kent yoksulları sistem içinde köşe dönmeye uğraşmakta, yoksulluğu kabullenenler de şuradan veya buradan bir yardımla yaşamaya alışmışlardır. Kısacası, yoksullar için de kurtuluş, çoğunlukla, sisteme karşı mücadele etmektense sistemle bütünleşmekten geçmektedir. Bu durumda yoksulluğun üstünün örtülmesi, yoksulluğu yaşayan büyük kitlelerin toplumda “öteki” duruma gelmesi de mümkün ve kolay olmaktadır.

Yoksulluğa Karşı İnsan Hakları; Fakat nerede ve Nasıl?

Yine son yıllara ait birkaç bilgi ile tartışmaya başlayalım. Birleşmiş Milletler’in 2000 yılına ilişkin İnsani Gelişme Raporu, araştırılan 174 ülkenin 46’sında yüksek düzeyde bir insani gelişme bulunduğunu, 93’ünün ortalarda kaldığını, 35 ülkenin de altlarda yer aldığını ortaya koymaktadır; Afrika ülkeleri, yoksulluk, AIDS ve savaş nedeniyle, en alttaki 24 ülkeyi oluşturmaktadır.⁴⁴ Her gün 30 000’den fazla sayıda çocuğun önlenebilir nedenlerle ölmesinin, *yoksulluğun görünmez* hale gelmesinden kaynaklandığı belirtilen Rapor’da yoksullukla beraber bu ülkelerde eğitim, sağlık ve seçme hakları gibi insan haklarının kullanılmadığı da belirtilmektedir. Son yıllarda BM’in yeryüzünde artan eşitsizlik ve yoksulluk konusundaki yaklaşımının, hem yoksulluğun daha

⁴² Unesco, “Democratization confronted by poverty”, *Unesco Sources*. Issue 86, January 1997, s; 12.

⁴³ Amartya Sen, 2000, “Will There Be Any Hope For Poor”, a. g. e. s; 67

⁴⁴ Khabir Ahmad, 2000, a. g. e. s; 145.

geniş bir tanım içinde ele alınması, örneğin daha geniş anlamdaki “yoksunluk” kavramı içinde anlaşılması, hem de bu yoksunluğun insan hakları çerçevesinde düşünülmesi ve özetle yoksulluğun insan haklarının ihlali olarak kabul edilmesi yönünde değiştiğine değinmişim.⁴⁵ Bu anlayışa göre de BM’in hazırladığı İnsani Gelişme Endeksi yaşam olanağından yoksunluk, bilgi edinmeden yoksunluk ve yaşam koşullarındaki yoksunluklar olmak üzere üç temel standart üzerinden ölçümler yapmaktadır. Yine BM’in hazırladığı raporlarda ve temel yaklaşımlarında, tüm dünyada bu konulardaki yoksunluklarla mücadele için temel hak ve özgürlükler kadar ekonomik-sosyal hakların ve de siyasal özgürlüklerin bir bütün içinde kullanılması ve iyileştirilmesi gerektiği benimsenmektedir. BM’in benimsediği anlayışın uluslararası hukuk açısından yasal desteği olduğu da açıktır; çünkü, en başta, İnsan Hakları Evrensel Beyannameyi olmak üzere birçok uluslararası sözleşmenin insan hakları anlayışı, kuşkusuz insan haklarının her insan için geçerli olduğu doğrultusundadır. Şimdi insan haklarının kullanılmadığı yerler ve insanlar için insan haklarının bir bütün olarak varedilmesini istemek de doğaldır.

Ancak yoksulluk veya mahrumiyet konusunun insan hakları bağlamında ele alınması, doğru bir yaklaşım olsa da sorunu çözmek açısından pek yeterli görünmemektedir. Bir kere, bu hakları var etmek için ne gibi zorunluluklar söz konusudur, ikincisi bu zorunlulukları kimin yerine getirmesi istenecek gibi soruların yanıtlarını bulmak gerekmektedir. Örneğin, genelde, temel insan hak ve özgürlüklerinin negatif karakteri kabul edilir; yani bu hak ve özgürlükleri yasal olarak tanıdıktan sonra bunların yaşama geçmesi için hükümetlerin ayrıca bir şey yapması gerekmez, yalnız ihlali önlemesi beklenir. Buna karşın, ekonomik sosyal hak ve özgürlüklerin hayata geçmesi için birçok koşulun yerine getirilmesi gerekmekte, bu nedenle bu hakların devlete bazı sorumluluklar yükleyen pozitif bir nitelik taşıdığı kabul edilmektedir. Ancak bu hakların muhatabı olarak ulusal devletleri kabul ettiğimizde, yalnızca Batı Avrupa ülkelerinde gelişen refah devleti uygulaması ve bunun sonuçları örnek olarak gösterilebilir. Bunun dışındaki ülkelerde, bilindiği gibi ekonomik-sosyal haklar çok zaman göstermelik olarak kalmakta ve insan hakları konusundaki duyarlılığın da genelde temel hak ve özgürlük çerçevesiyle sınırlandırıldığı görülmektedir. Örneğin uluslararası mahkemelerde henüz sosyal-ekonomik hak ve özgürlükler açısından bir duyarlılık oluştuğu söylenemez.

İşte, BM’in yoksulluğu insan hakları çerçevesinde ele alması, hem özellikle ekonomik-sosyal hakların taşıdığı nitelik, hem de bu hakların hayata geçmesi açısından kimin sorumlu tutulacağı konusunda birçok soruyu aklı getirmektedir. Örneğin insan haklarının bir bütün olarak hayata geçmesinden ulusal devletleri sorumlu tutmak ne kadar gerçekçi olacaktır? Evet, gelişmekte olan ülkelerde demokrasinin gelişmesi, insan haklarının iyileşmesi gerçekten çok önemlidir; yoksulluk ya da mahrumiyetin bu tür gelişmemişlikle ilgisi olduğu kuşkusuzdur; bu yolda bir gelişme sağlamanın yolunun da herşeyden önce ulus devletin demokratikleşmesinden geçeceği de açıktır. Ancak bu gelişmeyi sağlamak açısından ulusal düzeyde sınırlanan ve ulusal egemenlik alanı içinde hayat bulan insan haklarına ne kadar güvenebiliriz? Çünkü, herşeyden evvel, bugünkü koşullarda ulusal devletlerin siyasal gücünün, ekonomik kaynaklarının eğitim, sağlık, iş olanakları gibi ekonomik-sosyal haklar konusunda ülke vatandaşlarının koşullarını iyileştirmek, yani onların çeşitli konulardaki mahrumiyetlerini gidermek açısından çok yetersiz olduğu malum. Borç ödemedemeden başlarını alıp bunlarla ilgilenmeleri, ya da vergi gelirini yükseltme gibi kendilerine yeni gelir kaynakları yaratmaları hiç kolay değil. İkinci olarak da, her yerde benzer sorunları (tarımın gerilemesi; ücretlilerin iş ve gelir kaybı gibi) yaratan küresel sistem içinde ona uyma çabalarından başka bir yol göremeyen gelişmekte olan ülkelerin, kendi başlarına veya tekil düzeyde sisteme rağmen kendi iç sorunlarına eğilmeleri hiç mümkün değil. Acımasız küresel rekabetin ve eşitsizliğin onlara dikkate değer bir hareket alanı bıraktığı söylenemez.

Bu nedenle insan hakları yaklaşımını ilke olarak doğru bulmakla birlikte, insan haklarının içindeki devrimci özden yararlanmanın ve bu özü bugünün gerekleri içinde yorumlamanın daha önemli olduğunu düşünüyorum. Bu konuda iki nokta önemli görünmektedir. Birincisi, insanı ekonomik ve sosyal koşulları içinde ele alan ekonomik-sosyal hak ve özgürlüklerin öneminin anlaşılması konusudur; ikincisi de küresel düzeydeki ekonomiyi insan haklarını bir bütün kabul eden bir küresel hukuk sistemi içine alabilmektir.

Aslında, ancak ekonomik-sosyal hakların gerçekleşmesiyle temel insan hak ve özgürlükleri var edilebileceği iyi bilinmektedir, fakat buna pek aldırıldığı söylenemez. Oysa ekonomik-sosyal hak ve özgürlükler temel hak ve özgürlüklerin vazgeçilmez bir tamamlayıcısı olduğundan tüm insan haklarını bir bütün olarak görmekve ele almak kaçınılmazdır. Bireyin temel hak ve özgürlüklerini kullanabilmesi için, örneğin düşünce ve ifade özgürlüğünden yararlanabilmesi için, en başta, belirli bir eğitim almış (eğitim hakkı), sağlıklı (sağlık hakkı), bugünü ve geleceği konusunda bazı güvencelere (çalışma hakkı ve sosyal güvenlik hakkı gibi) sahip olması gerekmektedir. Kuşkusuz insan haklarının gelişmesinin arkasında, ne kadar görülmek istenirse de, sınıfsal ve

⁴⁵ James Gustave Speth, a. g. e. s; 277 ve devamı.

toplumsal mücadeleler vardır; ekonomik-sosyal haklar da büyük ölçüde işçi sınıfının mücadeleleri sonrasında elde edilen kazanımlardır. Birinci sorun da buradadır. Şimdi gelişmiş ülkelerde bile, küresel rekabet teziyle ekonomik- sosyal haklardan az ya da çok geri adım atılma eğilimi içine girilmişken, gelişmekte olan ülkelerin ne ekonomik ne de sosyal gelişmelerinin ekonomik-sosyal hakları hayata geçirmeye yetmediği ortada. Bu ülkelerde toplumsal güçler zaten zayıf, eğitim olanakları az, gelir dağılımı çok bozuk, sermaye birikimi yetersizdir; demokrasi ve insan hakları konusundaki duyarlılık da oldukça düşüktür. Öte yandan küreselleşmeye uyum çabaları, istikrar tedbirleri içinde bu ülkelerin, sosyal politikalara ve bu yöndeki ihtiyaçlara hepten boş verdikleri de ortadadır.

Bugün insan haklarından yana bunca iddia ve söyleme karşın, Bowles ve Gintis'in ileri sürdüğü gibi aslında mülkiyet hakları ile insan hakları arasında açık ve ciddi bir çatışma yaşandığını ve çözümün de sermayenin mülkiyet haklarının korunması yönünde bulunduğunu söylemek mümkün⁴⁶. Burada liberal kuramın ekonomi ve siyaset arasında çizdiği kesin ayırımı, siyaseti denetlemek isterken ekonomiyi serbestliğe (piyasaya) teslim ettiğini, oysa ekonominin insanların yaşamını etkileyecek birçok sonuç yaratması açısından tüm toplumsal sistemler gibi denetlenmesi gereken bir sistem olduğunu hatırlamak gerekir. Oysa, tam aksine, küreselleşme, siyasetin ekonomi üzerindeki denetimini neredeyse tümüyle kaldırarak, yalnız eşitsizlik ve yoksulluğu arttırmamakta, fakat daha da önemlisi insan hakları ve demokrasinin gelişmesini ciddi biçimde kısıtlayan bir ortam yaratmaktadır.

Örneğin Batı dünyasının temel insan hak ve özgürlükleri açısından oluşturduğu uluslararası denetimi hatırlamakta yarar var. Kendi adıma insan hakları yönündeki bu uluslararası denetim mekanizmalarını olumlu bir gelişme olarak görmekle birlikte, temel insan hakları çerçevesinde kalan bu denetimin, aynı zamanda insan haklarının bir bütün olduğu gerçeğinin göz ardı edilmesi anlamına geldiğini düşünüyorum. Örneğin bir yandan gelişmekte olan ülkeler üzerinde insan hakları konusunda sınırlı da olsa bir denetim ve bazı yaptırımlar uygulanmakta, öte yandan uluslararası ekonomi ve küreselleşmenin dayatmaları bu ülkelerdeki insan hak ve özgürlüklerin gelişmesi açısından en önemli kaynak ve güvence olacak insan kaynağının ihmal edilmesine yol açmaktadır. Kamu kaynakları büyük ölçüde borç ödemeye ayrılırken, en başta eğitim ve sağlık olmak üzere birçok sosyal ve ekonomik hakkın lafı bile edilememektedir. Sonuç olarak, bu ülkelerde kitleler bir yandan siyasetten uzaklaşmakta, demokrasiye olan inancını yitirmekte ve topluma yabancılaşmaktadır. Bu durumda örneğin bu ülkelerde düşünce özgürlüğünü savunmak elbette gerekli ve önemlidir, ancak bu ülkelerdeki düşünce özgürlüğünden yana olmak, gerçekte demokrasiyi savunmak ve yaygınlaştırmaktan çok marjinal kesimlerin seslerini duyurmaları açısından bir anlam ifade etmektedir. Çünkü büyük yığınların düşünce özgürlüğünden yararlanacak ne bilgisi, ne de ilgisi söz konusu olmaktadır; bu ülkelerdeki tartışmalar da çoğunlukla bu konulara gelememektedir. Yukarıda da söylediğimi gibi, asıl ve temel konular kendi tartışma bataklıklarına gömülmektedir.

Öte yandan zaman zaman gelişmiş ülkelerde ekonomik -sosyal haklar içinde yer alan ve çalışma yaşamıyla ilgili bazı hakların ihlal edilmesi durumunda, o ülkeden mal almamak gibi yaptırımlardan söz edildiğini de biliyoruz. Ancak burada da tek taraflı bir yaptırım söz konusu olduğu gibi, o ülkedeki koşulların iyileştirilmesinden çok kendi ülkelerinin mallarının satışını güvence altına almak kaygısı başlıca rol oynamaktadır. Dolayısıyla bu konularda insan haklarından söz etmek, kendi çıkarlarını kamufle etmekten başka bir anlama gelmemektedir. Oysa küreselleşen piyasada ve artan rekabet koşullarında ekonomik ve sosyal hakların hayata geçirilmesi, örneğin çalışma yaşamıyla ilgili güvencelerin uygulanabilmesinin koşulları artık ulusal düzeyde ve ulusal devletlere bağlı bir olgu değildir. Gelişmiş ekonomilerde bile, artan rekabetin çalışma yaşamında esneklik arayışlarıyla birlikte birçok kuralsızlığı getirdiği bilinmektedir. Dolayısıyla ancak küresel ekonomik işleyiş içinde ve küresel sermayeye karşı bazı hak iddialarıyla, bunu küresel düzeyde ele alacak bir küresel hukuk düzeni içinde her ülkede ve her çalışan için benzer güvenceleri ve standartları uygulamak mümkün görünmektedir. Ancak bunu yaparken de, gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik-sosyal koşulların iyileştirilmesi yönünde yardım ve katkılar da unutulmamalıdır. Kısacası yalnız temel hak ve özgürlükler değil, ekonomik-sosyal haklarla birlikte insan haklarının bir bütün olduğunu bugün yeniden hatırlamak ve bunu ulusal düzeyde değil, küresel düzeydeki bazı hak iddiaları için kullanmak durumundayız. Yoksa artan rekabet karşısında ve yalnızca gelişmekte olan ülkeler üzerindeki yaptırımlarla ne insan haklarının iyileşmesi ve çalışma koşullarının iyileşmesi mümkündür, ne de yoksulluk ve yoksunluklarla gerçekçi bir mücadele.

İnsan haklarını içerdiği devrimci özün bize anımsattığı ikinci nokta, insan hak ve özgürlüklerinin yalnız siyasal otoritelere, yani devletlere karşı değil en başta sermaye olmak üzere tüm güç odaklarına karşı ileri sürülmesi

⁴⁶ Samuel Bowles ve Herbert Gintis, a. g. e., 1996, s; 119 ve devamı.

gerçeğinin kabul edilmesidir. Bu çok ciddi bir dönüşümdür; ancak eşitsizlik ve yoksullukların giderilmesi açısından da, insan haklarını bir bütün olarak var edilmesi açısından da böylesi bir dönüşüm zorunlu görünmektedir. Bu yaklaşımın, aslında, insanı, insanın özgürlüğünü ve gelişimini herşeyin üstünde tutan liberal düşüncenin de özüne aykırı olmadığını düşünüyorum. Kısaca anımsarsak, liberal düşünce açısından birey ve bireyin özgürlüğü asıldır, insan haklarının da hukuk sisteminin de özü onu güç odaklarına karşı korumaktır. Bu nedenle, bir toplumda en önemli güç odağı olarak devletin sınırlanması ve onun karşısında bireyin korunması önem taşımaktadır. Oysa hem toplumun hem de yeryüzünün gerçekleri bugün birey karşısında tek önemli güç odağının devlet olmadığını, bugünkü düzen içinde birçok iktidar odakları olduğunu ve bunların her birine karşı bireyin korunmasının gerektiğini düşündürmektedir. Örneğin ataerkil toplumda kadının karşısında erkeğin bir güç odağı olması gibi.

Bu anlamda durmadan büyüyen, büyük bir akışkanlık kazanan, ulusal devletler ve ulusal hukuk sistemleri karşısında bağımsızlaşan, küresel düzeyde ve kendi istemleri doğrultusunda bir hukuk ve hatta siyasal düzen yaratmak yolunda ilerleyen sermaye günümüz dünyasının en önemli güç odağı durumundadır. Küresel şirketlerin dünya çapında yayılmış üretimleri ile kendileri koruma güçleri durmadan artarken, sermayenin akışkanlığı ulusal devletleri köşeye sıkıştırırken, ulusal hukukun, ulusal düzeyde kullanılan insan hakları ve demokrasinin bireyleri koruyucu gücünün kaldığından söz etmek artık mümkün değildir. Öte yandan mali sermaye denilen kısa süreli sermaye hareketleri, herhangi bir ülkede şirket iflaslarından işten çıkarmalara, reel üretimin gerilemesinden ekonomik krizlere kadar birçok konuda ciddi zararlara yol açarken, bu gücün karşısında bireyi korumak ve insan haklarını geliştirmek nasıl olacaktır? Tüm bunların insan hayatını, bireyin varoluşunu ve özgürlük alanını derinden etkilediğini görmezlikten gelmek mümkün mü? Üstelik şimdi küresel sermayenin ve küresel piyasanın yarattığı bu tür dengesizlikler karşısında bireyleri koruyacak ulusal devletlerin ve ulusal politikaların gücü azalmışken...*Dolayısıyla bireyin ve insan haklarının şimdi, eskisinden çok ve öncelikle sermayeye ve ekonomik sisteme karşı korunması gerekmektedir demek, özünde bireyden yana olan düşünce sistemleri içinde geçerli olmak durumunda.*

Sonuç olarak yoksulluk ve yoksunluklarla mücadelede insan hakları yaklaşımı ilke olarak doğru bir yaklaşımdır ve geçmişe göre epeyce ileri bir düşünceyi temsil eder. Öte yandan insan haklarının oluştuğu koşullar, geçirdiği evrelere bakıldığında, insan haklarının hem yaygınlaşma, hem de derinleşme anlamında sürekli bir gelişme gösterdiği anlaşılır. İnsanı ve hukuku merkeze alan bu düşünce sistematığı duragan değildir, sınırlı değildir ve her grup ve her koşul için kendisinden yararlanma olanağı veren bir içeriğe sahiptir; bu nedenle de özü itibarıyla devrimcidir. Şimdi de insan haklarının bir bütün içinde ele alınıp hayata geçirilmesi gerektiği gibi, bunların hayata geçirilmesi konusunu artık yalnız ulusal devlet ve siyasal otoriteler bağlamında ele almamak gerektiği ortadadır. Yukarıda eşitsizliğin, artan zenginlik ve artan yoksulluk gibi iki uçlu bir olgu olduğunu, bu eşitsizliğin sistem tarafından yaratılıp istendiğini, dolayısıyla yoksulluk ve yoksunluklara bir sistem eleştirisi içinde bakmanın gerekli olduğunu aktarmaya çalıştım. Yani küresel imparatorluklardan, ulusal devletleri kat kat aşan şirket büyüklüklerinden ve ekonomik güçlerden söz ederken, bu ekonomik işleyişin yarattığı eşitsizlikleri görürken insan haklarının kime karşı ileri sürülmesinin gerektiği de zaten ortaya çıkmaktadır diye düşünüyorum. Bana göre, eşitsizlikleri ve yoksullukları azaltacak, yeryüzünü de, toplumları da, gelinen uygarlığı ve de insanlığı da yeni ve daha gelişmiş bir çağa doğru götürecektir olan tek çözüm, insan haklarının bir bütün olarak hayata geçirilebilmesi, bunun için de demokratikliği esas edinen ve yalnız siyasal otoriteler karşısında değil ekonomik güç odakları karşısında da insanı haklarla donatan bir "küresel hukuk sisteminin" yaratılması gibi görünmektedir. Ancak, küresel düzeyde insan haklarının gerçekleşmesi, küresel düzeyde bir toplumsal-hukuksal düzeninin kurulması, küresel düzeyde geleceğimizi belirleme hakkımızın olması ile yeryüzünde eşitsizlikleri ve yoksullukları azaltan bir denge kurmak ve böylece insanın ve yeryüzünün geleceğini güvence altına alacak bir sistem yaratmak mümkün görünüyor.

Belki şöyle bitirmekte de yarar var; yoksulluk ve yoksunluklarla mücadelede insan haklarının önemini, hukukun üstünlüğünü ve demokratik hakların vazgeçilmezliğini kabul ediyorsak, bugün bunların yalnızca ulusal sınırlar içinde hapsedilemeyeceğini de, yalnızca siyasal otoritelere karşı kullanılmasının yetmeyeceğini de bilmemiz gerekmektedir.